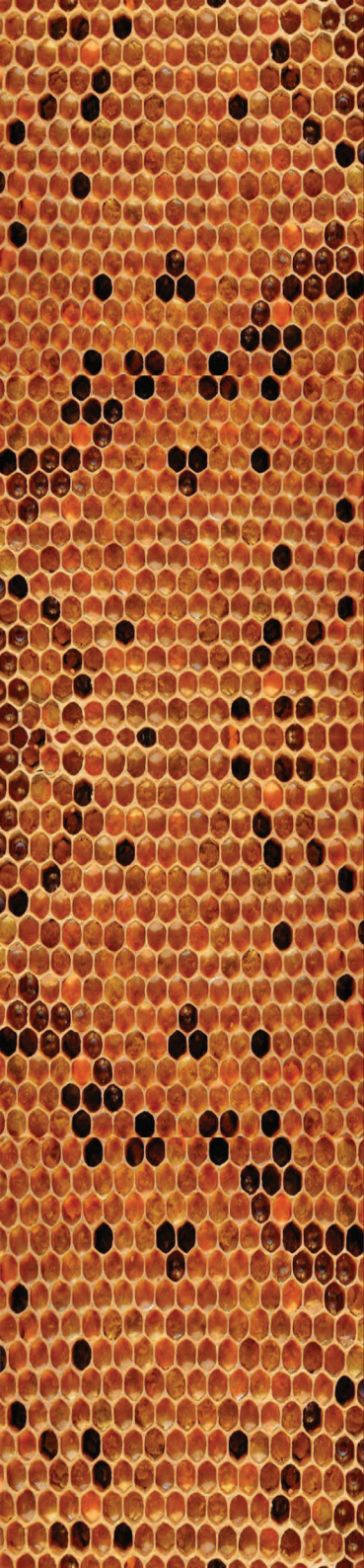

TRIEDY

A STRATIFIKÁCIA

V SOCIÁLNEJ ZMENE

SLOVENSKA

TRIEDY A STRATIFIKÁCIA
V SOCIÁLNEJ ZMENE SLOVENSKA

2008

TRIEDY A STRATIFIKÁCIA V SOCIÁLNEJ ZMENE SLOVENSKA

Editor

Bohumil Búzík

Autori

Bohumil Búzík

Katarína Strapcová

Milan Zeman

Recenzenti

PhDr. Zuzana Kusá, CSc.

PhDr. Robert Klobucký, PhD.

Jazyková úprava: PhDr. Dana Vicieníková

Grafická a technická úprava: Jarmila Štrbavá

© Sociologický ústav Slovenská akadémia vied, Klemensova 19,
813 64 Bratislava

ISBN 80-85544-45-8

EAN 9788085544459

OBSAH

Úvod	5
Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska	
<i>Bohumil Búzík</i>	7
– Triedne spoločnosti	7
– Zmena triednej paradigmy ako dôsledok spoločenskej zmeny ..	13
– Spoločenská zmena v čase smrti tried	20
– Beztriedna spoločnosť	26
– Spoločenská zmena a vznik tried	29
– Trieda ako miera zmeny	34
– Trieda ako aktér sociálnej zmeny	39
– „Nová trieda“ ako pole moci a priestor diskurzívnych stratégií	44
– Záver	53
– Literatúra	54
Sociálny status a vzdelanostná mobilita na Slovensku	
v povojnových rokoch 1948 – 1989	
<i>Katarína Strapcová</i>	57
– Centrálné riadené hospodárstvo a jeho vplyv na zamestnanosť	
a distribúciu príjmov	58
– Špecifiká socialistického trhu práce a ich vplyv na sociálny	
status	66
– Politický kapitál ako významný indikátor sociálneho statusu ..	71
– Vzdelanie ako indikátor sociálneho statusu	74
– Podiely vyššieho vzdelania obyvateľov v jednotlivých krajoch	
Slovenska v roku 1980	80
– Analýza intergeneračnej vzdelanostnej mobility	83
– Vzdelanostná mobilita respondentov – všeobecný prehľad	87
– Vzdelanostná mobilita podľa dosiahnutej úrovne vzdelania	92
– Vzdelanostná mobilita mužov a žien	98
– Záverečné zhrnutie	101
– Literatúra	103

Sociálne nerovnosti a informačná a komunikačná výbava na Slovensku

Milan Zeman	105
– Počítačová gramotnosť	105
– Digitálne rozdelenie	107
– Používanie osobných počítačov	108
– Využívanie internetu	114
– Vývoj používania osobných počítačov a internetu v rokoch 1997 - 2005	117
– Záver	122
– Literatúra	122

ÚVOD

Predkladaný zborník pozostáva z troch samostatných autorských štúdií. Spoločným menovateľom týchto štúdií je téma sociálnej zmeny a sociálnych nerovností. Predložené štúdie sú tak teoretické ako aj empirické. Úvodná štúdia Bohumila Búzika sa zameriava na mapovanie teoretických diskusií spojených s pojmom sociálna trieda a sociálna zmena. Tento vzťah však neanalyzuje na čisto abstraktnej úrovni ale sa zameriava na konkrétnu spoločenskú zmenu, a to zmenu, ktorou prechádzali postkomunistické spoločnosti. Predmetom jeho záujmu je, ako táto zmena bola v sociológii interpretovaná prostredníctvom sociálnych tried, v akej úlohe sociálne triedy vystupovali v týchto diskusiách a ako sa menili samotné koncepcie sociálnych tried. Opúšťa teda abstraktnú úroveň vzťahu triedy a zmeny a venuje sa konkrétnej zmene a s ňou spojenej diskusii o sociálnych triedach.

Na rozdiel od úvodnej teoretickej štúdie sú štúdie Kataríny Strapcovej a Milana Zemana zamerané empiricky. Na konkrétnych empirických údajoch analyzujú niektoré stránky sociálnej zmeny. V prípade štúdie Kataríny Strapcovej je predmetom záujmu historická rekonštrukcia vývoja základných indikátorov sociálneho statusu v rokoch 1948 až 1989. V štúdiu analyzuje vývoj príjmu, zamestnania a vzdelania v tomto období. Osobitý dôraz však kladie na analýzu vzdelanostnej mobility. Východiskom jej analýz sú empirické údaje z výskumu triednej a sociálnej stratifikácie z roku 1978. Z týchto hľadísk, ktoré si zvolila autorka, údaje za Slovensko neboli spracované.

Empirická štúdia Milana Zemana sa sústreďuje na sociálne nerovnosti v informačnej a komunikačnej výbave Slovenska na začiatku 21. storočia. V rámci informačnej a komunikačnej výbavy sa sústreďuje na využívanie osobných počítačov a internetu v slovenskej populácii a analyzuje ju prostredníctvom sociodemografických znakov. Z tohto hľadiska sa snaží odhaliť sociálne nerovnosti slovenskej spoločnosti.

Autorka a autori tohto zborníka sú si vedomí toho, že pokrývajú len veľmi malú časť problematiky sociálnych nerovností a sociálnej zmeny. Uvedené štúdie možno skôr považovať za úvod do ďalších hlbších analýz.

Bohumil Búzik

TRIEDY A STRATIFIKÁCIA V SOCIÁLNEJ ZMENE SLOVENSKA¹

Bohumil BÚZIK

Predmetom tejto štúdie je vzťah sociálnych tried a spoločenskej zmeny. Presnejšie povedané, zaujíma ma v akej úlohe vystupujú sociálne triedy vo vedeckých analýzach konkrétnej spoločenskej zmeny, ktorá charakterizuje zmenu systémov „reálneho socializmu“ (kam do roku 1989 patrilo v rámci Československa aj Slovensko) na postkomunistické spoločnosti. Zameriavam sa teda v prvom rade na také vedecké štúdie, v ktorých sa spoločenská zmena interpretuje prostredníctvom tried alebo kde sa triedy menia v dôsledku spoločenskej zmeny, resp. ako sa v dôsledku spoločenskej zmeny menia vedecké koncepcie tried.

Triedne spoločnosti

Písať o sociálnej triede v súvislosti so spoločenskou zmenou sa v našich podmienkach sa zdá byť zbytočné a autor tým vystavuje podozreniu, že „zaspal dobu“. Triedy zmizli z nášho verejného diskurzu s rýchlou úmernou ich častému používaniu pred rokom 1989. Nielenže zmizla oficiálna ideológia, v ktorej triedy hrali rozhodujúcu úlohu ale trieda sa vytratila nielen z verejného, ako aj akademického diskurzu². Takto ich možno označiť nielen preto, že tieto spoločnosti sa samy tak označovali. Ich jednotná oficiálna ideológia vyhlasovala, že socialistické spoločnosti sa vyvíjajú pod vedením komunistických strán ako reprezentantov vedúcej úlohy robotníckej triedy. A nebola to len ideológia. Triedy boli identifikované aj právne. Napríklad podľa ústavy socialistického Československa (1960) bola táto spoločnosť založená na triedach a jej vedúcou silou bola komunistická strana, ako predvoj robotníckej triedy. Tieto

¹ Tento text vznikol vďaka grantovej podpore VEGA 2/5117/5 – Meniace sa alebo miznúce triedy? a grantu VEGA – 1/4705/07 – Slovenská sociológia v období komunistického režimu.

² Diskurz tu chápeme tak ako M. Foucault (1994), ako verbalizované vedenie, ktoré je ostatnými zdieľané, pretože významy musia byť zdieľané, aby bola možná komunikácia. Diskurz vymedzuje to čo je možné o svete povedať, i to ako v ňom možno zmysluplne konať.

spoločnosti žili v duchu triedneho boja, ktorý v rôznych obdobiach ich vývoja nadobúdal rôzne formy a rôznu intenzitu. Diferencovali sa na triednych spojencov a triednych nepriateľov. Významné materiálne záujmy síce neformovali triedne identity, ale pojmom sociálnej triedy sa legitimizovali rôzne opatrenia tak na celospoločenskej úrovni, ako aj na úrovni každodenného života jednotlivcov. Každý jednotlivec mal pripísanú určitú triednu príslušnosť, ktorá mala rozhodujúcu úlohu v jeho ďalších životných osudoch. Zaradenie jednotlivcov do určitej triedy, aspoň v päťdesiatych rokoch 20. storočia, štruktúrovalo ich životné šance omnoho viac ako rasa, rod alebo etnikum. Toto pripísanie triednej príslušnosti sa však neopieralo o žiadne exaktnejšie kritériá a najtvrdšie zasahovalo do života ľudí socialistických spoločností v čase, keď neexistoval žiaden hlbší vedecký diskurz o triedach a sociológia bola zrušená ako „buržoázna pveda“. V znovu inštitucionalizovanej sociológii v polovici šesťdesiatych rokov však platila ako vedecký kánon požiadavka zapracovať do vedeckých analýz takmer každej vedeckej témy tzv. triedny aspekt. Ten sa odvodzoval z ideologických téz komunistickej strany, ktoré sa opierali o apriórny predpoklad vyslovený v roku 1936 J. V. Stalinom, že v socialistických spoločnostiach existujú dve spoločenské triedy (robotnícka trieda a trieda družstevných roľníkov) a jedna spoločenská vrstva (inteligencia). Až v roku 1967 sa uskutočnil rozsiahlejší výskum sociálnej štruktúry vtedajšieho Československa, ktorý zodpovedal dobovým kritériám vedeckosti. Ale aj v tomto výskume, ktorý realizovala skupina českých a slovenských sociológov pod vedením P. Machonina, nešlo o výskum triednej štruktúry, ale o výskum statusových nerovností. Ak odhliadneme od Machoninovho výskumu *Československá společnost* (Machonin 1969), tak žiaden seriózny, od ideológie nezávislý empirický výskum triednej štruktúry sa neuskutočnil až do konca sedemdesiatych rokov. V roku 1978 sa uskutočnil empirický výskum pod názvom „Výskum třídní a sociální struktury ČSSR 1978“. Ale ani tento výskum výrazne nezasiahol do vedeckého diskurzu, pretože jeho výsledky boli utajované až do začiatku deväťdesiatych rokov. Označujem tieto spoločnosti ako triedne hlavne preto, lebo v týchto spoločnostiach takto chápané triedne hľadisko malo vplyv na ich život a fungovanie.

Myslím, že tento stručný opis úlohy triedy v spoločnostiach, ktoré sú teraz v odbornej literatúre označované ako štátno-socialistické, dostatočne presvedčivo vysvetľuje, prečo ich označujem ako triedne spoločnosti. Ak odhliadneme od vyššie uvedenej Stalinovej ideologickej

schémy, tak takto identifikovaná triedna spoločnosť nedáva odpoveď na možné otázky, aké triedy tvoria tento typ triednej spoločnosti a či môže byť triedna spoločnosť bez tried. Na tieto otázky možno získame odpoveď ďalšou analýzou vzťahu tried a sociálnej zmeny. Existuje aj iná koncepcia triednej spoločnosti, ktorá má triedy, ale nie je to typ spoločnosti, ktorý sa dá aplikovať na socialistické spoločnosti. Termínom „triedna spoločnosť“ označuje Pakulski a Waters „spoločnosť usporiadanú podľa vzorov dominantnosti a bojov medzi záujmovými skupinami, ktoré sa objavili z ekonomickej oblasti. Dominantná trieda kontroluje štát a udržiava seba ako vládnu triedu buď obsadením jeho aparátov, alebo využívaním jeho slabosti. Preto sa podriadená trieda snaží o kolektívne akcie v podobe vzbury alebo revolúcie zacielené na vytlačenie tejto vládnucej triedy zrušením súkromného vlastníctva. Kultúra je rozdelená zodpovedajúco triednemu rozdeleniu na dominantnú a podriadenú ideológiu a na vysokú a nízku kultúru“ (Waters 1996: 73; Pakulski – Waters 1996: 25). Historicky lokalizujú takúto triednu spoločnosť do obdobia raného západného kapitalizmu 19. storočia. Je úzko spätá s tým, čo Pakulski a Waters (1996: 90) označujú ako „spoločenstvá osudu“. Tie sa objavujú v robotníckych štvrtiach vznikajúcich priemyselných miest 19. storočia. Triedne spoločenské osudy sú malé, homogénne, dobre ohraničené a jasne vymedzené. I keď sa ich členovia navzájom osobne nepoznajú a nepoznajú ani ostatných príslušníkov triedy, majú jasné a viditeľné kritériá členstva. Spoločná skúsenosť, teritoriálna blízkosť a husté vzťahy ich robia hmatateľnými a mocnými tak, že plodia jasné a konkrétne identity svojich členov. Spoločné záujmy sa ukazujú priamym a bežným spôsobom cez životné dráhy a životné štýly. Normy, symboly a identity odrážajú ich životné situácie. Kolektívna činnosť prichádza ako typická reakcia na hrozby alebo násilie tých, ktorí majú odlišné záujmy a životné štýly. Sociálna reprodukcia tried je v nich spojená so vzormi patriarchátu v rodine a silou príbuzenských vzťahov. Reprodukcia tried je v týchto spoločnostiach najpevnejšia, lebo rodina alebo špecializované inštitúcie, také ako exkluzívne školy, sú výhradne zodpovedné za reprodukciu pracovnej sily. Socialistické spoločnosti zaraďujú títo autori medzi tzv. príkazové spoločnosti³

³ Waters odvolávajú sa na Webera, rozlišuje štyri druhy stratifikačných poriadkov (Waters 1996: 73) stavovský, triedny, príkazový a statusovo-konvenčný. Tieto stratifikačné poriadky sú založené na posune vzorov nadvlády a podriadenia medzi tromi bežne uznávanými spoločenskými sférami alebo oblasťami – ekonomickou, politickou a kultúrnou. Pre príkazovú spoločnosť je dominantná politická alebo

(Waters 1996), alebo „organizované triedne spoločnosti“ (Pakulski – Waters 1996). Tento typ spoločností sa vyznačuje univerzálnosťou a otvorenosťou. Sú to skôr myslené než skutočné spoločenstvá, pretože sú príliš veľké na to, aby mohli brať do úvahy veľmi rozriedené interakcie tvárou v tvár, spoliehajú sa na základné myty a vysoko abstraktné predstavy o spoločných črtách, ktoré sú konštruované a udržiavané prostredníctvom systematického organizačného úsilia. Sú zakorenené v organizačných aktivitách a abstraktných ideologických formuláciách, ktoré systematicky produkujú a rozširujú špecializované agentúry. Preto ich Pakulski označuje prevzatým termínom „imaginárne spoločenstvá“. Termín „imaginárne spoločenstvá“ prevzali od historika B. Andersona (Anderson 2003), ktorý sa ním pokúšal vysvetliť národ.⁴ Na rozdiel od Andersona sa však zdá, že Pakulski a Waters aplikovali myšlienku imaginárneho spoločenstva na triedy ako protiklad medzi vymysleným a skutočným. Trieda je pre nich skutočná iba v takom zmysle, ako ju chápal Marx (t. j. na základe vlastníctva výrobných prostriedkov), a iba v takom type spoločnosti, kde ešte neexistujú prostriedky pre mediálne šírenie skúseností jednotlivých skupín priemyselných robotníkov, kde svoj záujem prežívajú a neuvedomujú si ho ako sprostredkovanú skúsenosť. V takomto význame triednu spoločnosť nemožno aplikovať na socialistické spoločnosti. Podľa takéhoto chápania triednej spoločnosti Slovensko nebolo triednou spoločnosťou nielen počas socializmu, ale vzhľadom na jeho industrializáciu a urbanizáciu v podmienkach moderného národného štátu vlastne triednou spoločnosťou nebolo nikdy.

Pre nás je zatiaľ dôležité, že v našom význame triednej spoločnosti používanie pojmu triedy malo pre veľký počet jej členov negatívne

štátna sféra, v ktorej významná vrstva môže byť pomenovaná ako mocenský blok. Takáto politicko-byrokratická elita uplatňuje moc nad jedným alebo viacerými podriadenými masovými blokmi. Elita používa donucujúcu moc štátu na riadenie ostatných dvoch sfér. Triedy organizujú samy seba skôr v politických než industriálnych termínoch potvrdzujúcich spojenia so stranami. Kultúrna oblasť môže byť zjednotená pod štátnym dáždnikom alebo pod ochranou štátom podporovaných monopolov.

⁴ Podľa Andersona (Anderson 2003) sa národ môže stať národom až vtedy, keď si je každý z jeho príslušníkov schopný predstaviť, že je príslušníkom spoločenstva s ľuďmi, ktorých nikdy osobne nepoznal a nepozná a ktorí žijú na teritóriu, ktoré si môže rovnako len predstaviť. V skutočnosti sú podľa Andersona imaginárne všetky spoločenstvá, ktoré sú väčšie než osady primitívnych kultúr, pre ktoré je typický osobný kontakt. Spoločenstvá treba rozlišovať nie podľa falošnosti či oprávnenosti, ale podľa toho, akým spôsobom sa s nimi v predstavách pracuje.

dôsledky. To dáva čiastočné vysvetlenie, prečo po roku 1989 tento pojem z verejného života slovenskej spoločnosti takmer zmizol. To by však nemal byť dostatočný dôvod na to, aby pojem triedy zmizol aj zo slovenskej sociológie. V nej téma tried rozhodne stratila dominantné postavenie. Ako však upozorňujú niektorí sociológovia (napr. Crompton 1998), strata dominantného postavenia tried v sociológii je trend, ktorý sa objavil v deväťdesiatych rokoch 20. storočia v celej svetovej sociológii. Stalo sa tak po búrlivej diskusii okolo tzv. smrti tried. Slovenská sociológia však túto diskusiu vôbec nereflektovala a triedy z nej zmizli takmer úplne bez akejkoľvek diskusie. Vzniká tak dojem, akoby v nej pojem triedy nemal žiadnu vedeckú oporu a všetko, čo sa vo vede týkalo triedy, sa opieralo iba o oficiálnu ideológiu marxizmu-leninizmu. Ostáva iba dúfať, že nezáujem o tému tried má iné príčiny ako iba predstavu, že problém tried sa týka iba marxizmu a zbavením sa marxizmu sa slovenská sociológia zbavuje aj tried. Diskusia o zmysle tried v súčasnej sociológii ukázala, aké rôznorodé až neprehľadné sú koncepcie tried v sociológii. Možno práve „všeobecný sémantický zmätok“ (Pakulski – Waters 1996: 21) okolo pojmu triedy, ktorý táto debata vyvolala, odradil slovenských sociológov oboznámiť sa s problémom tried v súčasnej sociológii. Pre znalcov problému tried v sociológii by však táto pestrosť teoretických prístupov k sociálnym triedam nemala byť prekvapujúca. Minimálne od roku 1953, keď vyšla kniha *Class, Status and Power* (Bendix – Lipset 1967), ktorá bola dôležitá pre ďalšie utváranie sociologického myslenia o triede (Crompton 1996: 37), bolo jasné, že existuje viacero chápaní sociálnej triedy. Štúdie v Bendixovej a Lipsetovej knihe sa zaoberali triedou v širokom rozsahu, od teórií, ktoré chápali triedu ako abstraktnú silu meniacu spoločnosť, až po opis zamestnanec-kých zoskupení používaných v empirických analýzach.

Ako príklad inej „triednej spoločnosti“ sa v odbornej literatúre (Crompton 1998; Lee – Turner 1996; Savage 2000) uvádza aj Veľká Británia. Ako zdôrazňuje Mike Savage (Savage 2000: 3 – 4) sociálna trieda v Británii nebola iba akademickou záležitosťou, ale sa veľmi úzko viazala na programy politických strán. Od konca 19. storočia sa v rámci tzv. politickej aritmetiky meranie „sociálnych tried“ rozvíjalo v dialógu s rozvíjaním registra všeobecnej triednej schémy, ktorý vychádzal z medicínskej eugeniky. Sociálna trieda sa tu odvodzovala zo snahy „roztriediť“ existujúci štatistický materiál na sledovanie rôznych oblastí sociálneho života britskej spoločnosti. Sociálne triedy slúžili ako kľúčové prostriedok klasifikácie a roztriedenia sociálnych dát vo všetkých

odboroch sociálnych vied a legitimizovali ich odbornosť. Ako uvádza Savage, tento model triedy pretrval až do osemdesiatych rokov 20. storočia. Slúžil ako východisko pre vytváranie triednych schém na skúmanie vzťahov medzi sociálnou triedou, sociálnou mobilitou, vzdelaním a zdravotným stavom. Až po druhej svetovej vojne je takéto chápanie sociálnej triedy konfrontované s teóriami Marxa a Webera. Viedlo to k zrážke triednych teórií s tzv. triednymi analýzami⁵ a k formovaniu triednych analýz na empirickom základe, mimo triednych teórií. Od šesťdesiatych rokov 20. storočia sa začali v britskej sociológii sociálne triedy spájať so sociálnou zmenou. V porovnaní s klasickou tradíciou, v ktorej sa trieda chápe ako aktér spoločenskej zmeny, je britské spájanie triedy so sociálnou zmenou netradičné. Sociálna zmena v britskej sociológii sa vyjadrovala tým, ako sa menili triedy a ich vzájomné vzťahy. Podľa Savagea (2000: 6) „je ťažké nájsť nejakú udržateľnú interpretáciu sociálnej zmeny v Británii od roku 1950 po rok 1990, ktorá nebola vyjadrená v týchto (triednych) termínoch“. A nielen to. Najčastejšou triedou, ktorá bola predmetom takýchto analýz, bola robotnícka trieda. Predmetom záujmu v týchto výskumoch bolo, ako sa komercializáciou narúša kultúra robotníckej triedy (Hoggart 1956), debata o význame bohatstva pre triedne vzťahy (Zweig 1961; Abrams – Rose 1960; Goldthorpe – Lockwood 1968, 1969), ako sa kultúra mladých dotýka triednych kultúr (Hall – Jefferson et al. 1975) a význam

⁵ Ako uvádza J. D. Lee a B. S. Turner (Lee – Turner 1996), pojem triednej analýzy je veľmi nepresný. Znamená niečo viac ako púhe empirické analýzy, ktoré sa pokúšajú o identifikáciu a vysvetlenie triedneho rozdelenia. Napriek tomu, že v nich možno identifikovať tri dominantné vplyvné sociologické tradície (marxizmus, neoweberianstvo a omnoho menej rozšírený funkcionalizmus), zástancovia triednych analýz volajú po rozvoji sociologického poznania prostredníctvom rigorózneho uskutočňovania empirických výskumov. Požadujú odstaviť triednu analýzu od tlakov ideologicky inšpirovaných debát a zaobchádzať s ňou ako s oblasťou empirickou, nedogmatickou, a tak prispieť k vedeckému skúmaniu podstaty a príčin súčasných nerovností. Podľa Leeho a Turnera použitie týchto alternatívnych teoretických perspektív ako základu pre empirický výskum v sociálnej stratifikácii však až donedávna predstavovalo jednu z najspoľahlivejších špecializácií v hlavnom prúde sociológie. V súčasnej sociológii však v súvislosti s triednymi analýzami vznikol problém, nakoľko je možné robiť sociológiu bez sociologickej teórie. Niektorí sociológovia zdôrazňujú, že každé sociologické skúmanie vychádza nevyhnutne z určitej teórie. Rozdiel je iba v tom, nakoľko je v analýze explicitne vyjadrená. Podobné stanovisko k triednym analýzám zaujíma aj R. Crompton (Crompton 1998). Na základe histórie pojmu triedy v Británii M. Savage (Savage 2000) považuje triedne analýzy za prevažne britskú záležitosť.

nových foriem etnických a rasových vzťahov pre triedu (Gilroy 1987; Small 1994). Podobné štúdie vznikali v súvislosti s postindustriálnou spoločnosťou, postfordizmom a teóriou dezorganizovaného kapitalizmu. Vo všetkých týchto prácach myšlienka triedy slúžila ako „meradlo“ na meranie toho, nakoľko sa zmenili triedne a sociálne vzťahy. Podľa Savagea (2000: 6) prijatie stanoviska, že trieda nie je hlavnou črtou britskej spoločnosti, vyvoláva vážne pochybnosti o význame intelektuálneho dedičstva samotnej britskej sociálnej vedy. Tým sa dá aj vysvetliť, prečo do diskusie o „smrti tried“ zo začiatku deväťdesiatych rokov bolo zainteresovaných tak veľa britských sociológov.

Britský prípad, ktorý som uviedol, nemá byť len nepodarenou analógiou dvoch prípadov „triednych“ spoločností. Snažil som sa na ňom demonštrovať dve odlišné tradície, ktoré sa skrývajú pod rovnakým pojmom. A nielen to. Ojedinelé pokusy v slovenskej sociológii (Bunčák – Harmadyová 1993; Sopóci 2000, 2003) analyzovať po roku 1989 spoločenskú zmenu prostredníctvom pojmu trieda sa spájajú s použitím triednej schémy J. H. Goldthorpa, ktorá vyrástla práve z tejto britskej tradície. Možno ich považovať za ilustráciou toho, ako je spoločenská zmena zviazaná so sociálnou triedou. Spoločenská zmena tu viedla k zmene triednej paradigmy. Táto zmena je zároveň ukážkou kontinuity v tom, že niektoré postupy napriek zmene pretrvávajú. Slovenská sociológia bez hlbšej kritickej analýzy opustila jednu paradigmu triedy a – ako sa pokúsím ukázať v ďalšom texte – bez hlbšej kritickej analýzy prijala inú triednu paradigmu.

Zmena triednej paradigmy ako dôsledok spoločenskej zmeny

Medzi ojedinelé pokusy analyzovať v slovenskej sociológii spoločenskú zmenu v súvislosti s triedami patria dve štúdie J. Bunčáka a V. Harmadyovej (1993) a J. Sopóciho (2000, 2003). Oba pokusy využili Goldthorpovu triednu schému, ktorá je popri Wrightovej triednej schéme typickým príkladom triednych analýz. Obe štúdie neanalyzovali platnosť predpokladov, za ktorých ju možno uplatniť v našich podmienkach. Brali ju ako univerzálne platnú pre každú spoločnosť. Nepriamo takto prezentujú svoju schému aj Goldthorpe a Erikson (1992: 37-40), keď tvrdili, že ich schéma je prispôbená požiadavkám na analyzovanie triednej mobility tak kapitalistických, ako aj štátne socialistických spoločností. Bunčák a Harmadyová využili Goldthorpovu triednu schému na poskytnutie obrazu triednej štruktúry vtedajšej slovenskej spoločnosti. Stojí na zváženie, nakoľko to bol korektný postup, lebo

Goldthorpe a Erikson tvrdia, že svoju schému nepovažujú za „poskytujúcu definitívnu »mapu« triednej štruktúry jednotlivých spoločností, ale v podstate je *instrument de travail*“ (1992: 46). Podľa Goldthorpa nie je cieľom tejto schémy odpovedať na otázku, koľko je tried, lebo je ich tak veľa, ako sa ukazuje empiricky užitočné rozlíšiť ich na analytické účely. Možno toto nie príliš jasné vysvetlenie viedlo Sopóciho k vysloveniu ešte nejasnejších téz k vývoju triednej štruktúry slovenskej spoločnosti na počiatku 21. storočia. Ako hlavné kritériá slovenského stratifikačného systému berie pozíciu človeka na trhu práce, pozíciu človeka v zamestnaní a sociálnu pozíciu človeka, ktorá zohľadňuje majetok človeka a jeho rodiny, trhové, pracovné a iné postavenie členov rodiny, rozsah a kvalitu sociálnych sietí, v ktorých existujú, ich vzdelanie, kultúrne úroveň, spôsob života a pod. Sopóci tvrdí, že podobné kritériá použil aj Goldthorpe a Erikson (1992). Tí však zdôrazňovali, že nejde o pozíciu osoby, ale o pozíciu toho-ktorého zamestnania. Napriek použitiu naznačených kritérií Sopóci pri opise jednotlivých tried na viacerých miestach uvádza príjmy, resp. finančnú situáciu jednotlivcov v takom kontexte, že sa zdá, že príjem považuje za dôležité diferenciacné kritérium. Robí tak napríklad v súvislosti s proletarizáciou stredných tried (s. 100), s diferencovaním odborníkov do hornej a strednej triedy (s. 99) a pod. Goldthorpe a Erikson však príjem a finančné odmeňovanie neuvádzajú ako zvláštne kritérium vytvárania tried. Finančné ohodnotenie a jeho výška je súčasťou zamestnaneckej pozície. Goldthorpom a Eriksonom sa nechal Sopóci inšpirovať aj v tom, že pospájal do svojho opisu triednej štruktúry veľmi rôznorodé, až vylučujúce sa teoretické prístupy. Aj Goldthorpe a Erikson tvrdia, že ich triedna schéma je vo svojej inšpirácii skôr eklektická. Takýto postup však na rozdiel od Sopóciho podriaďujú skúmaniu sociálnej mobility. „Vyberáme myšlienky, akýkoľvek je ich zdroj, ktoré sa nám zdajú, že pomáhajú pri formovaní triednych kategórií schopných ukázať najdôležitejšie črty mobility medzi populáciami moderných industriálnych spoločností“ (1992: 36). Tým sa však inšpirácia Goldthorpom a Eriksonom končí. Vážne pochybnosti však vyvoláva, či Sopóciho stotožňovanie tried a vrstiev neprekračuje hranice eklektizmu, na ktorý sa odvolávali Goldthorpe a Erikson. Rozdiel medzi triednymi a statusovými nerovnosťami bol základom sporov o existenciu tried v súčasných západných spoločnostiach. Sopóci neuvádza, ako chápe vrstvy. V sociologickej literatúre sa však od samého začiatku ich objavenia (Lenski 1952) chápali ako zoskupenia jednotlivcov s rovnakým alebo podobným statusom

a používali sa ako opozitum k triedam. Ich odlišnosť od tried je aj v tom, že so sociálnymi vrstvami sa nespájajú spoločné záujmy, kolektívne vedomia, kolektívna činnosť. Možno z tohto nedostatočného rozlíšenia tried a vrstiev sa vynára Sopóciho zdôrazňovanie finančného odmeňovania ako diferenciačného kritéria. Príjem sa popri vzdelaní, zložitosti práce a prestíži tradične považuje za jednu z dimenzií sociálno-ekonomického statusu. Úplne nepochopiteľné je však u Sopóciho vytvorenie nižšej triedy z robotníckej triedy a tzv. podtriedy (s. 101). Podtriedou rozumie najnižšiu spoločenskú triedu zloženú z dlhodobu nezamestnaných, bezdomovcov, ľudí odkázaných na sociálnu podporu, charitu a pod. (s. 98). Do jednej triedy tak zaraďuje ekonomicky aktívnych robotníkov bez ohľadu na ich kvalifikáciu a ekonomicky neaktívnych členov spoločnosti. A potom sa ešte čuduje, že sa k takto vytvorenej triede „nenašiel politický subjekt, ktorý by bol svojím pôsobením dokázal zjednotiť a aktivizovať väčšiu časť tejto triedy“ (s. 101). Bolo by zaujímavé, keby autor uviedol, aké spoločné záujmy má takáto trieda.

Triedne záujmy, triedne zoskupovanie a triedna politická reprezentácia je ďalšia skutočnosť, ktorú ťažko zladíť s Goldthorpeovými a Eriksonovými triednymi kritériami, ku ktorým sa hlási aj Sopóci. Sopóci pri každej zo svojich troch tried analyzuje predpokladanú mieru zoskupovania sa a organizovania na účely presadenia svojich skupinových záujmov. Preto vyberá z pojmového arzenálu marxizmu kategórie „triedy osebe“ a „triedy pre seba“. Dospieva k záveru, že na rozdiel od hornej, resp. vyššej triedy stredná trieda a nižšia trieda nedospeli k jednotnému triednemu uvedomeniu ani k spoločnému konaniu a nemajú ani jednotnú politickú reprezentáciu. V tomto sa však Sopóci zásadne odlišuje od Goldthorpa a je záhadou, ako sa mohol z rovnakých kritérií stratifikačného systému dopracovať k diametrálne odlišným záverom. Goldthorpe spolu s Marshallom (Goldthorpe – Marshall 1996: 101) odmietajú bezmyšlienkovitú mantru „štruktúra – vedomie – činnosť“ (Pahl 1993). Odmietnutie triedne založenej kolektívnej činnosti automaticky poskytujúcej jednotlivcom, ktorí zaujímajú podobné pozície v triednej štruktúre, rozvoj spoločného vedomia Goldthorpe s Marshallom pokladajú za jeden zo znakov, ktorým sa odlišujú ich triedne analýzy od marxistických triednych analýz. Podľa Sopóciho sa nové sociálne rozvrstvenie slovenskej spoločnosti podobá stratifikačným systémom západných štátov, ale v niektorých črtách sa od nich veľmi odlišuje (s. 93). Triedne uvedomenie a triedna činnosť sú to, čím sa ešte odlišujeme od západoeurópskych štátov a USA. Tam si vraj „ľudia

svoju príslušnosť k spoločenskej triede aj výraznejšie uvedomujú, hlásia sa k nej a aj ich správanie (napr. volebné) je viac determinované triednou príslušnosťou, ako je to zatiaľ u nás“ (Sopóci 2000: 94). Na skutočnosti, že v západoeurópskych spoločnostiach a v USA sa vytráca triedne vedomie a triedna činnosť, sa zhodujú tak tí, ktorí odmietajú triedy, ako aj tí, čo veria v ich budúcnosť. Práve miznutie triedneho vedomia a triednej činnosti bolo v sociológii tried príčinou vzniku tzv. slabých triednych vysvetlení.⁶

Úplne odlišné stanovisko má v tejto otázke anglický sociológ Geoffrey Evans (Evans 1996). Podobne ako Sopóci aj on tvrdí, že v postkomunistických spoločnostiach dochádza k novému triednemu rozdeleniu. Ale otázka tried v súčasnej východnej Európe nadobúda podľa Evansa úplne odlišnú formu ako v západnej Európe. V postkomunistických spoločnostiach nie je záujem o to, či skon triedneho rozdelenia je následkom skonu industrializmu. Tu je to otázka, či je „trieda spôsobilá stať sa progresívne významnou pre sociálne a politické štiepenie, keď bývalé komunistické krajiny – s ich predchádzajúcou ideológiou beztriednosti – zakúšajú ťažkosti procesov prechodu k liberálnej demokratickým formám riešenia konfliktov“ (1996: 225). Pretože procesy prechodu k liberálnym demokraciám nie sú jednoznačné, zaujíma ho, či tieto procesy vedú k triednej politike. V týchto procesoch sa vynárajú triedne konflikty spojené s pracoviskom a trhom. Ide tu o konflikt medzi podporou marketizácie a znížením vplyvu štátu mladšími, lepšie vzdelanými podnikateľskými skupinami a opozíciou tohto, ktorú tvoria tí, čo sú závislí od štátu – skupiny chudobné na zdroje, penzisti, robotnícka trieda a roľníci. Ak nechceme, aby sa možný konflikt medzi týmito dvoma skupinami netransformoval na etnické a nacionálne konflikty, prípadne vyústil do novej formy autoritatívnej štátnosti, je potrebné, aby vznikali politické strany, ktoré budú jasne reprezentovať tieto záujmy. Podľa Evansa najdôležitejším pre sociálnu zmenu v postkomunistických krajinách strednej a východnej Európy je problém jasnej artikulácie triednych záujmov, ktorý má svoje vyústenie v triednej politike. Nedostatočná reprezentácia záujmov, hlavne u tých, ktorých môžeme

⁶ Pre „slabé triedne vysvetlenia“ sú triedy iba empiricky zistiteľné zoskupenia jednotlivcov, ktorí majú spoločné určité analyticky významné situácie (ako vlastníctvo majetku, riadiacu pozíciu alebo kvalifikáciu). V „slabej teórii“ spojenie medzi príslušnosťou k triede a ostatnými aspektmi triedneho vedomia nie je nevyhnutné, iba možné. Tieto teórie sa odvodzujú od Weberovho chápania tried (Lee – Turner 1996).

označiť ako „porazených“ v sociálnej zmene, ohrozuje ďalší demokratický vývoj transformujúcich sa spoločností a môže viesť k už spomenutým procesom, ktoré ohrozujú cestu k demokracii. Evans teda nespája pád komunizmu s úpadkom tried a triednych teórií. A to aj napriek tomu, že sa tieto spoločnosti transformujú do podoby spoločností západného typu, o ktorých sa vyhlasovalo, že sa v nich stráca význam tried. Naopak, v prípade postkomunistických spoločností hovorí o utváraní tried a potrebe triednych spoločností. Sociálnu zmenu v postkomunistických spoločnostiach spája so vznikom nových tried a nového triedneho rozdelenia. Toto utváranie novej triednej štruktúry by malo byť spojené s utváraním triednych politík, ktoré v západných spoločnostiach tiež upadajú. Z toho, čo Evans požaduje, je jasné, že táto sociálna zmena by mala viesť k utváraniu sa tried v ich „silnom teoretickom význame“.⁷ V tomto má podobné názory ako Sopóci. U Evansa je potom prekvapujúce, že sa snaží na to využiť Goldthorpovu triednu schému, ktorá odmieta apriórne spájanie triedy a politiky. Takéto spojenie je podľa Goldthorpa vecou empirického dokazovania. Evans (1996: 231) vyslovuje pochybnosti o aplikácii Goldthorpovej triednej schémy na bývalé komunistické spoločnosti. Je to schéma vyvinutá na Západe, ktorého charakteristiky zamestnaní odráža, a je menej efektívne operačializovateľná v krajinách strednej a východnej Európy než v Británii. Nakoniec však dospieva k záveru, že na skúmanie vzťahu medzi triednou pozíciou a z nej vyplývajúcimi záujmami sa hodí. Preto čitateľa prekvapí jeho zistenie, že v postkomunistických krajinách existuje triedne rozdelenie na základe cieľa a metódy prechodu k trhovej ekonomike. To však predstavuje polarizáciu v ekonomickej situácii, ktorá je v rozpore s pluralitou tried, z ktorej vychádzal. Tento problém však nerieši. Naopak, na základe tohto zistenia vyslovuje presvedčenie, že v postkomunistických krajinách strednej a východnej Európy možno do budúcnosti očakávať silnejšie triedne základy politiky než na Západe.

Otázky spojenia triedy a triedneho vedomia, triednej identity a politickej reprezentácie tried boli predmetom sporov o smrti tried na začiatku deväťdesiatych rokov. Niektorí autori, ako napríklad Clark a Lipset (1991), ale hlavne Pakulski a Waters (1996), odmietajú hovoriť o triede, ak v súvislosti s ňou nehovoríme zároveň o vzoroch

⁷ V ňom triedu nereprezentuje iba pozícia v triednej štruktúre, ale aj triedne vedomie v podobe triednych organizácií a politických strán. V klasických „silných triednych teóriách“ sa triedne vedomie chápe ako predispozícia pre triednu činnosť, t. j. schopnosť triedy byť aktérom spoločenskej zmeny.

združovania sa, politickej reprezentácii tried a triednom vedomí. Preto aj triedne analýzy odmietajú označovať za triedne a sú to podľa nich skôr sociálne analýzy. „Trieda je sociologicky dôležitá ako sociálna entita, ako *sociálna* trieda a ako taká sa musí vyparovať do zistiteľných vzorov vykorisťovania, bojov, nadvlády a podriadenia alebo uzatvárania sa. Počet tried, rozsah polarizácie, jasnosť triednych hraníc a rozpätie konfliktov medzi triedami sa môže meniť, pretože nie sú vysvetľujúcimi elementmi. Avšak minimálna úroveň zistiteľného zhľukovania alebo zoskupovania je dôležitá, ak hovoríme, že trieda existuje.“ (Pakulski – Waters 1996: 3) A sú to práve západné spoločnosti a USA, na ktoré sa Sopóci odvoláva a o ktorých títo autori tvrdia, že zoskupovanie a organizovanie sa na triednom princípe je nahrádzané organizovaním sa na etnickom, rasovom či rodovom princípe v podobe nových sociálnych hnutí. V tomto Pakulski a Waters vidia empirický dôkaz smrti tried.

Sám Goldthorpe tvrdí, že v moderných demokraciách je málo znakov revolučnej alebo radikálnej politickej činnosti založenej na triede, ale to neznamená, že sa v konkrétnych prípadoch takéto spojenie nemôže vyskytnúť (Goldthorpe 1996: 199). Vzťah medzi triedou a politikou je veľmi zložitý na to, aby sa dali robiť jednoduché spojenia. Presadzovanie určitých záujmov v politike závisí predovšetkým od sociálnych identít, ktoré jednotlivci prijímajú, a tie predchádzajú záujmom. Na to, aby sa triedne záujmy stali základom politickej mobilizácie, musia rozhodujúcu rolu zohrať politické hnutia a strany samotné. Ak donedávna existovala v sociológii zhoda v presvedčení o vzťahu medzi triedou a politikou, a to aj medzi sociológmi vychádzajúcimi z ideologicky odlišných východísk, bolo to podľa Goldthorpa dané tým, že všetci títo autori sa opierali o merania tohto vzťahu pomocou Alfortdovho indexu. Ten má však jednu závažnú metodologickú chybu. Závisí od myšlienky jednoduchého triednej dichotómie – robotnícka trieda verzus ostatní, nie robotníci (Goldthorpe 1996: 200). V spoločnosti však existuje viac tried a Alfortdov index ich nie je schopný zachytiť, tak ako nezohľadňuje ani nevoliacich a ich vzťah k triede. Vývoj vzťahu medzi triedou a politikou v nových postkomunistických demokraciách podľa Goldthorpa (Goldthorpe 1996: 206) pripomína írsky prípad. Írska volebná politika sa považuje za úplne výnimočnú v tom, že tu nemožno nájsť nejaké zreteľné triedne základy podpory jednotlivých politických strán. Až donedávna súperili o moc dve politické strany, ktoré mali svoj pôvod v občianskej vojne 1922 – 1923. Voličská politika v postkomunistických štátoch, podobne ako v Írsku, obsahuje prevažne symbolický

element odrážajúci zápas o zbavenie sa cudzej nadvlády. Triednu podmienenosť voličského správania možno podľa Goldthorpa najskôr očakávať iba v etnicky menej rozdrobených štátoch strednej a východnej Európy, a to až po niekoľkých desaťročiach. To, o čom hovorí Sopóci, je tzv. silný pocit triedneho uvedomenia, ktorý sa podľa M. Savagea (2000: 38) aj v marxistickej tradícii považuje za utopický ideál, ktorý môže nastať iba vo výnimočných situáciách, za prítomnosti silnej revolučnej strany alebo obzvlášť neistých politických podmienok.

Z hľadiska vzťahu k sociálnej zmene nie je jasné, či podľa Sopóciho počas socializmu existovali triedy. Hovorí iba o „donedávna pomerne homogénnej slovenskej spoločnosti“ (s. 94). Napriek tomu, že v jeho štúdií je veľa podobného s marxistickým prístupom k triedam (triedne uvedomenie, triedne záujmy, triedna činnosť), spoločenskú zmenu neinterpretuje ako výsledok činnosti niektorej z tried. Za rozhodujúce determinanty „procesu sociálnej diferenciacie slovenskej spoločnosti a vytvárania nových sociálnych tried, resp. vrstiev, ako aj celého nového systému stratifikácie“ považuje politické a ekonomické zmeny. A následne vymenúva demokratizáciu spoločnosti, vytvorenie trhu, obnovu súkromného vlastníctva, liberalizáciu trhu práce, veľkú a malú privatizáciu, reštitúcie, vstup zahraničných firiem do našej ekonomiky, rozvoj niektorých odvetví ekonomiky a reformu systému sociálnej politiky (s. 97). Neostáva však iba pri triedach ako pasívnom produkte týchto zmien. Problémom sociálnych nerovností, sociálnej mobility a sociálnej stratifikácie pripisuje ústredné miesto nielen v sociologickom poznávaní spoločnosti, ale informácie o nich považuje za strategicky významné pre politické a hospodárske riadenie spoločnosti a regulovanie procesu jej transformácie (s. 95). V súvislosti so strednými triedami riadiacej sféry priamo vyčíta nezáujem o strednú triedu (s. 100). Akoby triedy mali byť produktom prezieravosti a strategickej múdrosti triednych vodcov. V tomto prípade to však asi nemajú byť vodcovia zo strednej triedy. K spochybneniu ich úlohy môže viesť Sopóciho tvrdenie, že to je vyššia trieda, ktorá vytvára slovenské spoločenské, politické a ekonomické elity.

Vzhľadom na to, že som sa v predchádzajúcom texte odvolával na spor o význame tried pre súčasnú sociológiu a spoločnosť, v nasledujúcej časti sa pokúsím stručne ukázať, ako sa v tieto spory o triedach týkali spoločenskej zmeny, ktorá nastala v bývalých štátnosocialistických spoločnostiach.

Spoločenská zmena v čase smrti tried

Spoločenská zmena prebiehajúca v postkomunistických krajinách sa časovo zhoduje s diskusiou o „smrti tried“. Táto časová zhoda je čisto náhodná. Vedecký spor o zmysle tried bol síce svojou intenzitou jedným z najväčších teoretických sporov v sociológii na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 20. storočia a v čase spoločenskej zmeny v postkomunistických krajinách už vrcholil, ale v sociológii transformujúcich sa krajín nevyvolal vážnejšie diskusie. Takmer úplné vytratenie sa snahy interpretovať prebiehajúce procesy optikou tried možno interpretovať ako taký stav „vedeckého poľa“ sociológie v postkomunistických krajinách, v ktorom sa sociológovia stavali do pozície obete predchádzajúceho režimu v podobe zaostalosti sociológie a najnovšie vedecké iniciatívy prijímali povrchne, bez hlbšej diskusie. Bolo to v čase, keď sa postkomunistická sociológia zbavila svojej izolovanosti od svetovej sociológie a nestačila hlbšie vedecky reflektovať záplavu nových tém. V sociológii „transformujúcich“ sa postkomunistických krajín bol spor o triedy zatlačený na okraj záujmu takými novými témami, ako bola transformácia, modernizácia, občianstvo a občianska spoločnosť.

Sociológovia týchto krajín sa v tomto spore nielen výraznejšie neangažovali, ale aj v teóriách účastníkov tohto sporu sa téma postkomunistickej transformácie objavuje iba okrajovo. Napríklad Clark a Lipset (1991) vidia v dramatických zmenách na konci osemdesiatych rokov v bývalých komunistických spoločnostiach skon tradičných hierarchií, ktoré stotožňujú s triedami, a tak triedy stotožňujú so stratifikáciou vôbec. Počiatky tohto skonu vidia v západných spoločnostiach už na začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia, ale pretože podľa nich teórie zaostávajú za sociálnymi zmenami, možno skon triednych teórií ohlásiť až po páde komunizmu. Tak vlastne nerobia žiaden rozdiel medzi triedami v komunistických a kapitalistických spoločnostiach a „odumieranie“ tried je pre nich všeobecným procesom spoločenského vývoja. Ako príčiny odumierania tried vidia popri väčšej roztrieštenosti tried, ktorá oslabuje spojenia medzi triedou a jej politickou reprezentáciou, v raste individualizmu a oslabovania hierarchií a kolektivismu v dôsledku rastu blahobytu, v ústupe podielu veľkých priemyselných firiem a v náročnosti technologických zmien na vyššiu kvalifikáciu pracovníkov.

Lee a Turner (1996: 2) vidia význam kolapsu komunizmu v ZSSR a vo východnej Európe pre triedne teórie cez zmenu sociálneho a politického kontextu. Sociálny a politický kontext bol podľa nich vždy

veľmi dôležitý na pochopenie analytickej zaujatosti triednymi teóriami a analýzami. Iná zaujatosť triedami je v kontexte priemyselných revolúcií, iná v kontexte boja medzi prácou a kapitálom a úplne iná v globálnom súperení medzi liberálnym kapitalizmom a komunizmom, ktorý kulminoval v studenej vojne. Kolapsom komunizmu sa sociálny a politický kontext triednych analýz úplne zmenil. Viedol k opusteniu rámcov marxizmu západnými intelektuálmi a k oživeniu mýtu neegalitárnej beztriednosti. Problém, ktorý dominoval sociologickým triednym analýzám celé desaťročia – súperenie liberálneho a marxistického vysvetľovania nerovností – zrazu stratil svoju silu. Objavuje sa otázka, či termín „trieda“ nie je zjednodušujúcim konceptom 19. storočia, ktorý nie je schopný na konci 20. storočia poskytovať zmysuplné vysvetlenia. Pád komunizmu mal podľa Turnera (1996a: 254) popri politike Thatcherovej a Regana predstavovať taký sociálny a politický kontext, ktorý výrazne vplýval na akademické debaty. Spolu s týmto kontextom to bola ešte postmoderná kritika veľkých rozprávání, ktorá spôsobila zmenu prevažujúcich nálad sociológov a môže byť ilustráciou toho, ako sú sociálne teórie modelované intelektuálnym trhom.

Waters (1996: 71 – 72) opisuje zmenu nie ako históriu zápasov medzi triedami, ale ako históriu súťažiacich stratifikačných poriadkov. Podľa týchto poriadkov rozlišuje stavovské spoločnosti, triedne spoločnosti, príkazové spoločnosti a statusovo-konvenčné spoločnosti. Štátne socialistické spoločnosti spolu s bývalými fašistickými štátmi a niektorými autoritatívnymi štátmi Ázie považuje za najznámejší prípad „čisto“ príkazových spoločností. Sú to poriadky, v ktorých robotnícka trieda bola slabá a štát používa donútenie a/alebo priamu reguláciu procesov organizovania ekonomiky a kultúry. Dôraz v nich je viac na oddanosť a politickú „odbornosť“, ako na administratívnu a technickú odbornosť. Do tohto stratifikačného poriadku však Waters zaraďuje aj *welfare* štáty Západu, označované aj ako „organizovaný kapitalizmus“ alebo „korporativizmus“, kde robotnícka trieda bola taká silná, že si dokázala vynútiť „veľké prímerie“ s buržoáziou. Štát v nich vystupuje ako nadtriedny alebo triedne neutrálne mocenské centrum. Transformácia od jedného stratifikačného poriadku k inému je dôsledkom kríz a následných reorganizácií (s. 76). Z tohto prístupu potom možno usudzovať, že kolaps komunistických spoločností je súčasťou širšej spoločenskej zmeny, ktorej príčinou je kríza príkazových spoločností. Waters však nešpecifikuje, aká to je kríza, a viac sa venuje západným spoločnostiam.

Najvýraznejšie spája triedy s kolapsom socialistických spoločností strednej a východnej Európy Jan Pakulski (1993). Tento kolaps označuje ako najdôležitejšiu sociálnu transformáciu 20. storočia (s. 68). Pri jej vysvetľovaní marxistická triedna teória zlyhala. Nie je to však len kolaps socialistických spoločností, ktorý ho vedie k odmietaniu marxistického konceptu tried. Sú to aj pochybnosti o užitočnosti týchto koncepcií pre analýzu súčasných spoločností. Marxistické triedne koncepcie zlyhávajú aj pri vysvetľovaní zmien industrializovaného Západu. K Watersom identifikovanému oslabovaniu štátnej regulácie pridáva ďalšie zmeny, ktoré rozkladajú triedy v marxistickom zmysle. Sú to: hromadenie malého majetkového vlastníctva v podobe sebazamestnávateľov, čo vedie k stieraniu rozdielov medzi vlastníckymi a nevlastníckymi kategóriami, rast novej „znalostnej triedy“, rastúca spotreba a spotrebné orientácie, utváranie „imaginárnych spoločenskostí“ pod tlakom masových médií a mobilizácia nových sociálnych hnutí.

Pre náš zámer je však zaujímavejšie sledovať, ako spája Pakulski triedy s utváraním, fungovaním a kolapsom komunistických spoločností. Táto skúsenosť podľa neho (s. 67) vrhla vážne pochybnosti o sile kauzálneho spojenia medzi vlastníckymi a trhovými vzťahmi na jednej strane a vzormi sociálnych nerovností a sociálnych konfliktov na druhej strane. Všetky štáty socialistických spoločností totiž rozvíjali výrazné nerovnosti, v mnohých ohľadoch podobné západným kapitalistickým spoločnostiam, ale bez prítomnosti rozsiahlejšieho súkromného vlastníctva a trhových vzťahov. Všetky tieto spoločnosti zažili silné konflikty a k ich mobilizácii prispievali viac „ideálne“ ako materiálne záujmy. „Zamatové revolúcie“ sa niesli v duchu ideálu občianskej spoločnosti a demokracie, ale nie v záujme triedy. Oživenie súkromného vlastníctva a trhov nevedlo k triednemu deleniu a triednym konfliktom. Konflikty, ktoré nastali po páde komunizmu, je primeranejšie interpretovať cez prizmu nacionalizmu, etnických konfliktov, náboženského fundamentalizmu, utvárania nových štátov a regionalizácie. Pakulski uzatvára, že „triedne teórie... sa zdajú byť málo použiteľné na analyzovanie nerovností, konfliktov a zmeny v komunistických a postkomunistických spoločnostiach“ (s. 68). Z hľadiska vzťahu triedy a spoločenskej zmeny v takomto prístupe vystupuje sociálna zmena ako príčina straty významu pojmu sociálnej triedy v sociologických analýzach. Trieda tu teda nie je aktér spoločenskej zmeny, čo bol jeden z dôležitých atribútov triedy v marxistickom zmysle.

V tejto štúdii Pakulski ešte pripúšťa, že ak má pojem triedy v sociológii pretrvávať, musí byť „radikálne oddelený od marxistickej teórie a eschatológie a musí stratiť svoj privilegovaný status ako kľúčový sociologický pojem“ (s. 70). V knihe, ktorú napísal spolu s Watersom o tri roky neskôr (Pakulski – Waters 1996), však opúšťa aj toto stanovisko a pojem triedy vo všetkých jeho významoch považuje pre sociologické analýzy súčasných spoločností za zastaraný a nepoužiteľný. Aj keď trieda a triedne spoločnosti západnej Európy stratili svoj význam už v prvých desaťročiach 20. storočia, prežívali v sociológii a sociálnych vedách ako triedne spoločnosti až do kolapsu komunistických spoločností. Až kolapsom sovietskeho typu komunizmu sa stratila posledná ideologická opora tried.

Pakulski a Waters uznávajú, že pojem triedy mal v sociológii svoj význam, ale len v triednych spoločnostiach. Triedne spoločnosti sú konkrétne historické entity, ktoré sa vyskytli v určitom historickom období a súviseli s industriálnym kapitalizmom. Pod tlakom organizovaného alebo korporatívneho kapitalizmu menili svoju podobu a triedy v týchto spoločnostiach už nesúviseli s ekonomicko-výrobnými procesmi, ale boli už plodené politicky, ako „imaginárne“, predstavované či myslené spoločenstvá, podobne ako národ. Osud tried sa v 20. storočí viac spájal s národnými štátmi a politickými stranami ako s ekonomicko-výrobnými procesmi. V týchto spoločnostiach boli triedy a triedne záujmy vytvárané elitami ako abstraktné politické konštrukcie. To, čo chýbalo takýmto triedam v sociálnych väzbách a kultúrnej kohézii, kompenzovali v politickom organizovaní a strategických spojenectvách. Tieto spoločnosti dáva Pakulski a Waters do protikladu k triednym spoločnostiam. Triedne spoločnosti boli takým typom spoločnosti, kde trieda je „prežívaná v každodenných konfliktoch a zápasoch s členmi iných tried“ (Pakulski – Waters 1998: 90). Trieda môže byť najzjavnejšia pre členov spoločnosti tam, kde sa vyskytujú ohraničené kolektívy. Vzory vykorisťovania a nadvlády sú prirodzene pochopené, bez sprostredkovania takejto skúsenosti nejakou teóriou alebo ideológiou. Triedne záujmy sú potom ľahko pochopené a zdieľané. Reprodukcia tried, ktorú berie Goldthorpe za dôkaz ich existencie, je podľa Pakulského a Watersa v týchto spoločnostiach najväčšia. Je to dôsledok skutočnosti, že tu je rodina výhradne zodpovedná za reprodukciu pracovnej sily alebo sú tu také špecializované inštitúcie, ktoré prispievajú k triednej reprodukcii, ako napr. exkluzívne školy. Rodina a existujúci školský systém týchto spoločností vedie k minimalizácii sociálnej mobility.

Kde je zodpovednosť za reprodukciu pracovnej sily rozdelená medzi rodinu a univerzálny vzdelávací systém, zvyšuje sa sociálna mobilita a triedna reprodukcia sa oslabuje (Pakulski – Waters 1998: 90).

V spoločnostiach organizovaného alebo korporatívneho kapitalizmu to boli politicky organizované národné triedy, ktorých moc vrcholila s upevnením korporatívnych štruktúr (Pakulski – Waters 1998: 5). Takéto triedy sú konštruované a udržiavané zámerným symbolicko-organizačným úsilím. Nie sú zakorenené v spoločných lokálnych a každodenných skúsenostiach svojich členov. Takto utvárané národné triedy nie sú produkty spontánnych procesov, nevynárajú sa z „ekonomického základu“ vlastníctva alebo výrobných vzťahov a nie sú lokalizované v spoločných vzťahoch tak, ako to robia marxistické koncepcie tried. Organizačnými centrami týchto myslených komunít sú národné štáty, triedne strany a odbory. Organizačná a symbolická unifikácia je možná len preto, že sa objavila organizácia a masová komunikácia (s. 96). Vďaka tomuto úsiliu triedy pretrvali vo vede a politike aj po zmene triednych spoločností na korporatívne, autoritatívne a komunistické.

Štátno-socialistické spoločnosti tiež neboli triedne spoločnosti, ale podľa Pakulského a Watersa boli usporiadané pozdĺž organizačne politických línií. V nich boli ekonomické prostriedky distribuované podľa blízkosti k stranícko-štátnej elite a schopnosti ovplyvňovať štátnych plánovačov. Moc bola silne koncentrovaná na vrchole politbýr komunistických strán a organizačne vymedzenej nomenklatúry. Sociálne delenie v termínoch zamestnaneckej prestíže, kvalifikácie a sektorového, regionálneho a mestsko-vidieckeho delenia bolo podriadené tomuto organizačnému a stranícko-politickému deleniu. Na inom konci sociálneho spektra bola socialistická „robotnícka trieda“ zahŕňajúca veľmi široký rozsah zamestnaní, tak manuálnych, ako aj nemanuálnych, ale jednotných vo svojej podradenosti politicko-administratívne diktátu. Preto bola pre interpretáciu nerovností spoločností štátneho socializmu podľa Pakulského a Watersa (s. 31) vhodnejšia paradigma masy a elity ako teórie tried. Štátno-socialistické spoločnosti sa tak dostali u Pakulského a Watersa do rovnakého typu stratifikačného poriadku ako tie spoločnosti, ktoré označujú ako „organizovaný kapitalizmus“ alebo „korporativistické spoločnosti“. Takýto stratifikačný poriadok Waters označuje ako „príkazový“. Rozpad hlavného politického bloku, ktorý bol oddaný (silnej) triednej paradigme, poskytuje podľa Pakulského a Watersa (s. vii) sľubnú možnosť vytvárať sociálne vedy bez tried. Pravica aj ľavica „opustili svoju posadnutosť triednymi

otázkami“ (s. 1) a začali sa venovať iným otázkam. Pravica obrátila svoju pozornosť na morálku a etnicitu, zatiaľ čo ľavicu začal znepokojo-
vať gender, ekológia, občianstvo a ľudské práva. Tieto otázky súvisia
s nerovnosťami, ale nedajú sa interpretovať triedne. Dekompozícia ta-
kýchto národných tried neznamena zánik sociálnych nerovností. Nerov-
nosti sú možno ešte väčšie ako predtým, ale nemajú triedny charakter.
Sú to nerovnosti, ktoré sa viažu na status, nie na triedu. Posttriedne
spoločnosti budú zostávať vnútorne diferencované v termínoch prístupu
k ekonomickým zdrojom, politickej moci a prestíži.

Triedy už nie sú takou sociologickou kategóriou, ktorá by nám
dávala možnosť uchopiť veľké sociálne, politické a kultúrne problémy
doby. To podľa Pakulského a Watersa platí tak pre tzv. *silné triedne*
teórie (Lee – Turner 1996: 9) (ktoré najvýraznejšie reprezentuje mar-
xistická koncepcia tried), ako aj pre *slabé triedne vysvetlenia*, kde môžu
byť zaradené tzv. *triedne analýzy*, ktorých najznámejším represen-
tom je Goldthorpe.⁸ Goldthorpova redukcia triedy na zamestnanecké
kategórie, a hlavne jeho odmietanie spájania týchto kategórií s triednou
činnosťou a triednym vedomím nedáva podľa Pakulského a Watersa
právo označovať ich ako triedne. Podľa nich ide skôr o určitý druh
sociálnych analýz.

⁸ „Silné triedne teórie“ predstavujú podľa Leeho a Turnera (1996) holistický prístup, kde je zastúpené nielen miesto triedy v štruktúre, ale aj triedne vedomie ako predis-
pozícia pre triednu činnosť, t. j. schopnosť triedy byť aktérom spoločenskej zmeny.
„Silné triedne teórie“ reprezentuje klasický marxizmus. „Slabé triedne teórie“ sa
odvolávajú na Weberovo chápanie tried. Slabé triedne teórie interpretujú triedy iba
ako empiricky zistiteľné zoskupenia jednotlivcov, ktorí majú spoločné určité analy-
tické významné situácie a spojenie medzi triedou a triednym vedomím je možné, ale
nie nevyhnutné. Podľa Leeho a Turnera tieto prístupy k triedam sú analogické
s termínmi „štruktúra“ a „činnosť“. Sú navzájom nezlučiteľné, lebo zatiaľ čo štruk-
turálne prístupy prisudzujú príčinnú prioritu nadindividuálnym a univerzálnym
črtám sociálneho života (ekonomike, moci alebo triede), činnostné prístupy zobra-
zujú širšie sociálne procesy ako produkt, nie zdroj zámerov a snáh jednotlivcov.
Rozdelenie triednych teórií na „silné“ a „slabé“ bolo reakciou na Pahlovu (1989)
kritiku chápania miesta tried v spoločnosti ako jednosmernej väzby od triednej
štruktúry cez triedne vedomie k činnosti jednotlivcov. Táto jednostranná väzba je
podľa neho predpokladom, ktorý sa skrýva za analýzami triednej štruktúry.

Beztriedna spoločnosť

Pochybnosti o význame skúmania triednych rozdielov v sociológii nie sú nové.

Už v päťdesiatych rokoch 20. storočia sa objavujú odborné štúdie spochybňujúce význam tried pre sociologické skúmanie spoločnosti. Boli to však skôr ojedinelé pokusy. Medzi ne patrí vystúpenie Róberta Nisbeta na zasadaní Americkej sociologickej asociácie v roku 1958. Vo svojom referáte tvrdil, že jednodimenziálne a pomerne ostré triedne nerovnosti sa v moderných spoločnostiach menia na viacdimenziálne a skôr nestále statusové nerovnosti. V publikovanej verzii (1959) svojho vystúpenia tvrdil, že sociologické dáta, ktoré zachytávajú ekonomické, mocenské a statusové nerovnosti v USA a západnej Európe na konci päťdesiatych rokov, nemožno vysvetliť triednymi rozdielmi. Toto vyradenie triedy z vysvetľovania spoločenských procesov je dôsledkom sociálnej zmeny. Podľa Nisbeta v ekonomike dochádza k presunom v zamestnaneckej štruktúre. Prevahu tvoria zamestnania v terciárnom sektore (verejné služby, obchod, bankovníctvo, poisťovníctvo). V politike sa oslabuje triedna podmienenosť politických postojov. Pre rozširujúcu sa spotrebu dochádza k stieraniu jasných hraníc medzi jednotlivými typmi spotrebného správania tak, aby sme mohli hovoriť o jeho podmienenosti príslušnosťou k triede. Vytvárajú sa nové konzumné skupiny, ktoré nie sú triedne určené, a preto medzi nimi nie je ani antagonizujúci vzťah.

Na Nisbetov postoj k triedam nadviazal Ossowski (1963). Podľa neho na rozdiel od európskej populácie je v americkej veľmi slabé triedne vedomie. Čoraz menej Američanov sa stotožňuje so sociálnou triedou a uvažuje v termínoch triedy. Ossowski takú spoločnosť označuje ako neegalitárska beztriedna spoločnosť (*non-egalitarian classlessness*). Znamená to, že sociálne a ekonomické nerovnosti v nej existujú, ale nemajú triedny charakter.

Nisbet svoje tvrdenia vzťahoval na USA a západnú Európu. Ossowski iba na spoločnosť USA. Treba však pripomenúť, že v tom čase sa spoločnosti patriace do tzv. komunistického bloku vydávali za prechodné spoločenské útvary, ktorých cieľom je vybudovanie komunistickej spoločnosti ako záverečnej fázy vývoja „spoločensko-ekonomických formácií“. Komunistická spoločnosť sa charakterizovala ako beztriedna spoločnosť. V hmlistej predstave zmeny k takejto budúcej spoločnosti však nebolo jasné, či zmiznú iba triedne rozdiely alebo všetky sociálne nerovnosti.

Za historickú kuriozitu možno považovať skutočnosť, že keď v roku 1969 český sociológ Pavel Machonin exaktným spôsobom dospel k záveru, že vtedajšia československá spoločnosť, v tom čase budujúca základy socializmu, je vlastne beztriedna, viedlo to k jeho diskriminácii v ďalšom spoločenskom živote. Machonin tým nepodkopával iba oprávnenosť myšlienky triedneho boja vo vtedajších socialistických spoločnostiach, ale aj jeden zo spôsobov legitimizácie komunistickej strany ako „vedúcej sily robotníckej triedy“ a „predvoja“ na ceste k beztriednej spoločnosti. Machonin (1966: 41 – 42) tvrdil, že triedy v socialistickej spoločnosti stratili svoj antagonistický charakter a diferenciácia podľa vlastníctva prestala byť pre ňu rozhodujúcim vzťahom. Podľa Machonina hlavné rozdiely medzi ľuďmi v socialistických spoločnostiach vyplývajú z charakteru práce, lebo zoštátnením a združstevnením majetku sa stratil antagonistický charakter týchto spoločností. Triedne vzťahy ako určujúce vzťahy sociálnej štruktúry spoločnosti majú svoje miesto pri analýze kapitalistických spoločností. V ich prípade je nesprávne používať prístupy, ktoré vyzdvihujú diferenciáciu spoločnosti na sociálne skupiny netriedneho typu. A preto videl primeranejšie využiť Lenského (1966) teóriu sociálnej stratifikácie na analýzu sociálnych rozdielov v socialistických ako v kapitalistických spoločnostiach. Princípálne rozdiely medzi kapitalistickými a socialistickými spoločnosťami, videl ako rozdiely medzi spoločnosťami triednymi a beztriednymi – statusovými.

Porovnanie Nisbeta, Ossowského a Machonina ukazuje, z akých rozdielných pozícií a rozdielných postupov sa vyvíjala snaha o označenie tej-ktorej spoločnosti ako beztriednej. Za touto snahou sa však skrývala skôr snaha dištancovať sa od marxistického chápania triedy ako nejakej túžby po ideálnej spoločnosti.

Medzi ojedinelý pokus v slovenskej sociológii, ktorý sa pokúša ukázať vznik beztriednej spoločnosti, možno zaradiť koncepciu R. Roška (Roško 1995). Proces utvárania beztriednej spoločnosti Roško spája s premenou komunistickej spoločnosti na postkomunistickú. Zmeny v postkomunistických spoločnostiach identifikuje ako cieľovo zamerané. Cieľ týchto zmien identifikoval v utváraní občianskej spoločnosti. Svoje tvrdenie o spojení medzi občianskou spoločnosťou a beztriednou spoločnosťou Roško buduje na kritike Marxovej triednej spoločnosti. Túto kritiku robí prostredníctvom teórie občianstva T. H. Marshalla. Roško tvrdil, že v týchto spoločnostiach dochádza po páde komunizmu k vytváraniu občianskej spoločnosti, v ktorej sa začína naplňovať hypotéza

o zániku tried. K tomuto záveru ho vedú bližšie nešpecifikované (asi mal na mysli prebiehajúci spor o zmysle tried) sociologické výskumy v oblasti sociálnej štruktúry, stratifikácie a mobility, ktoré poukazujú na zánik tried. Podľa Roška (s. 8) tento zánik nenastáva tak, ako predpokladal Marx, cestou likvidácie občianskej spoločnosti, ale cestou jej rozvoja. Vzťah medzi občianskou spoločnosťou a zánikom tried popisuje Roško prostredníctvom Marxovej hypotézy o zániku tried. Táto hypotéza sa podľa Roška už začala naplňať, „...no akoby Marxovi navzdory omnoho prijateľnejšie a produktívnejšie nie cestou likvidácie občianskej spoločnosti, ale cestou jej rozvoja“ (Roško 1995: 8). Napriek tomu, že komunistické spoločnosti vyhlasovali, že budujú beztriednu spoločnosť, boli to triedne spoločnosti. „Počas diktatúry proletariátu v spoločnostiach sovietskeho typu jeden typ triednej diferenciácie síce zanikol, ale druhý typ, ako ukázala Djilasova analýza (novej triedy), naopak, vznikol. Namiesto pohybu od triednosti k beztriednosti sa tak realizoval pohyb od jedného k druhému typu triednosti“ (Roško 1995: 8). Socialistické spoločnosti síce o sebe vyhlasovali, že sú cestou k beztriednej spoločnosti, ale až do konca svojej existencie nikde oficiálne netvrdili, že sú netriedne. Roškove závery spochybňuje aj skutočnosť, že Marxovo chápanie občianskej spoločnosti je iba jednou z viacerých koncepcií občianskej spoločnosti. V prípade občianskej spoločnosti sa Marx inšpiroval Hegelovou koncepciou. Marx chápal občiansku spoločnosť ako autonómnu sféru ekonomických aktivít, výrobných síl a výrobných vzťahov, ktorá je sférou modernej buržoázie. Roško chápe občiansku spoločnosť ako objektívnu realitu (a nie teóriu interpretujúcu spoločnosť z určitého hľadiska), ktorej ďalšiu existenciu, podľa neho Marx nesprávne predpovedal. Podľa Marxa víťazstvo proletariátu umožní zrušenie dichotómie občianskej spoločnosti a štátu. Navyše v Marshallovej koncepcii, na ktorú sa odvoláva Roško, ide o teóriu občianstva a teórie občianstva a teórie občianskej spoločnosti sú dve odlišné teórie, ktoré v sociológii existujú nezávisle. Djilasova analýza ukazovala „novú triedu“ ako štátnu byrokráciu, ktorá sa sociálne uzatvára. To však v najlepšom prípade platilo iba pre časť histórie socialistických spoločností – obdobie diktatúry proletariátu. Bola spochybnená aj analýzami, ktoré vyjadrovali pochybnosť, či byrokracia môže tvoriť triedu. Po diskusii o novej triede Djilasovu koncepciu „novej triedy“ v súčasnosti neberú ako dôkaz vzniku novej triednej diferenciácie v komunistických spoločnostiach ani zástancovia iných koncepcií „novej triedy“. Podobný záver možno urobiť aj v súvislosti

s koncepciou „smrti tried“. Na zánik tried poukazovalo viac teórií, ktoré však triedy chápali v marxistickom zmysle. V súčasnej sociológii existuje však viac koncepcií tried a nie je jasné, s ktorou pracoval Roško. Tiež nie je jasné, prečo podľa Roška miznú triedy v súvislosti s objavením sa občianskej spoločnosti v postkomunistických spoločnostiach a nemizli vo všetkých spoločnostiach, kde možno identifikovať občiansku spoločnosť.

Spoločenská zmena a vznik tried

Odlišnú interpretáciu vzťahu tried a sociálnej zmeny možno nájsť u českého sociológa Pavla Machonina. V nej zostal Machonin verný vyššie spomenutej logike uvažovania. Podľa Machonina (Tuček a kol. 2003: 25) v dôsledku politicko-inštitucionálnych zmien dochádza aj k zmene sociálnych nerovností. Inštitucionalizácia trhu a súkromného vlastníctva Machonina vedie k záveru, že sociálne nerovnosti majú znovu triedny charakter. Na ich zachytenie využíva Goldthorpovu triednu schému (Erikson – Goldthorpe 1992), ktorú upravuje tak, aby rešpektovala „základný trend transformačného vývoja“ (Tuček a kol. 2003: 209). Takto vytvoril skupiny samostatne činných so zamestnancami a bez zamestnancov. Preto uprednostnil zaradenie jednotlivcov do tried podľa podnikania a nie podľa odbornosti, čo mu umožnilo presnejšie sledovať privatizačné pohyby. Machonin vytvoril nasledujúcu triednu schému:

1. samostatne činní so zamestnancami (podnikatelia),
2. vyšší odborníci,
3. samostatne činní bez zamestnancov (živnostníci, remeselníci, slobodné povolania a pod.)
4. strední odborníci (vrátane majstrov),
5. rutinne nemanuálni zamestnanci (úradníci),
6. kvalifikovaní robotníci (vrátane pracovníkov materiálnych služieb),
7. polokvalifikovaní a nekvalifikovaní robotníci (vrátane služieb a poľnohospodárov).

V triednej schéme „jednotlivé skupiny zaraďujeme podľa triednej logiky (od veľkých vlastníkov až po najmenej kvalifikovaných robotníkov), dávajúc tak prednosť postaveniu vo vlastníckej štruktúre pred hľadiskami kvalifikačnými a kultúrnymi“ (Tuček a kol. 2003: 208). Či to znamená to, že „základný trend transformačného vývoja“ sa zhoduje s marxistickým chápaním tried, v ktorých rozhodujúcu úlohu zohráva

vlastníctvo výrobných prostriedkov, sa však z tohto textu nedá vyvodíť. Možno predpokladať, že to nie je ani z toho dôvodu, že by z veľkého vlastníctva automaticky odvodzoval autoritu jeho nositeľov. Ak by to tak bolo, znamenalo by to, že si osvojil vo verejnosti sa často vyskytujúce metaforické prirovnanie vzniku kapitalizmu v postkomunistických spoločnostiach ako návrat do kapitalizmu 19. storočia. Prechod komunistických spoločností na postkomunistické sa uskutočnil v čase, keď väčšina z nich bola plne industrializovaná, a preto nemožno autoritu vznikajúcich veľkých vlastníkov odvodzovať z ich bohatstva. Takto Erikson a Goldthorpe (Erikson – Goldthorpe 1993: 41) zdôvodňujú, prečo veľkí vlastníci netvorí samostatnú triedu. Skôr možno predpokladať, že premietnutím významu vlastníctva do takejto triednej schémy Machonin a kolektív vlastne preberajú neoliberálne očakávania, podľa ktorých trh a vlastníctvo zohrajú takú historickú úlohu, ktorá priblíži postkomunistickú spoločnosť k spoločnostiam, ktoré sú zoskupené v Európskej únii. Bolo to v čase, keď väčšina teoretikov tried prijímala skutočnosť, že vlastníctvo už nie rozhodujúcim, triedu tvoriacim prvkom a nemá takú úlohu ako v počiatkoch utvárania kapitalizmu. Pritom však väčšina tých, ktorí odmietali sociálnu triedu ako zmysluplnú kategóriu pri vysvetľovaní nejakých spoločenských procesov, čerpala svoju inšpiráciu z neoliberálnych úvah o význame trhu a vlastníctva pre vývoj spoločnosti netriedneho typu. Na porovnanie uvádzame plnú a redukovanú verziu Eriksonovej- Goldthorpovej triednej schémy (tabuľka č. 1).

Ani v pôvodnej Goldthorpovej schéme vlastníctvo nie je základný triedne diferenciačný prvok. Goldthorpe vypracoval svoju triednu schému na základe dlhodobého vypracúvaných zoznamov zamestnaní v Británii. Roztriedil ich na základe dvoch kritérií: postavenie na trhu práce a postavenie v zamestnaneckej štruktúre. Postavenie na trhu práce rozdeľuje zamestnania na základe veľkosti príjmu, ekonomického zabezpečenia človeka a možností, aké dáva jeho ďalšiemu rastu. Vypovedá o zdrojoch ekonomického príjmu podľa toho, že jedni sú nútení svoju pracovnú silu predávať a iní si pracovnú silu kupujú. Postavenie v zamestnaneckej štruktúre odkazuje na veľkosť autonómie pracovníka pri jeho rozhodovaní, šírku právomocí, ktorú pri výkone zamestnania má, a mieru pracovného podriadenia zamestnanca. Neskôr k tejto schéme pridáva rozlíšenie pozícií zamestnaní podľa typu pracovnej zmluvy. Veľké vlastníctvo podľa Eriksona a Goldthorpa (Erikson – Goldthorpe 1993: 40) nezohráva v 20. storočí významnejšiu úlohu, pretože podstata

Tabuľka č.1

Plná verzia	Zložené verzie		
	Verzia 7 tried	Verzia 5 tried	Verzia 3 triedy
I. Vysokoškolskí vzdelaní odborníci, vysokí štátni úradníci a politickí činitelia; manažéri veľkých priemyselných podnikov; veľkoburžoázia	I+II Servisná trieda: profesionáli, administratíva a manažéri; vysokoškolsky vzdelaní technici; nadriadení nemanuálnych pracovníkov 31,5% (1991) – 33,26% (2001)	I.-III. Biele goliere (1991) – (2001) 44,5 – 50,43 %	Nemanuálni pracovníci (1991) – (2001) 45,9 – 60,97 %
II. Stredoškolskí vzdelaní odborníci, nižší štátni úradníci a politickí činitelia; vzdelaní technici; manažéri menších podnikov; nadriadení nemanuálne pracujúcich zamestnancov			
IIIa. Rutinní nemanuálni zamestnanci v administratíve a obchode vyššieho stupňa; predavači; zamestnanci v službách			
IIIb. Rutinne nemanuálni zamestnanci v obchode a službách nižšieho stupňa	III. Rutinne nemanuálni zamestnanci: rutinne nemanuálni zamestnanci v administratíve a obchode; obchodný personál; ostatní servisní zamestnanci 12,85% (1991) – 17,17% (2001)		
IVa. Malí vlastníci, umelci atď. so zamestnancami	IVa.+IVb. Malá buržoázia: drobní vlastníci, umelci atď. so zamestnancami a bez zamestnancov 1,38 – 10,54%	IVa.+IVb. Malá buržoázia 1,38 – 10,54 %	
IVb. Malí vlastníci, umelci atď. bez zamestnancov			

Plná verzia	Zložené verzie		
	Verzia 7 tried	Verzia 5 tried	Verzia 3 triedy
IVc. Farmári, maloroľníci a ostatní samostatne zárobkovo činní v primárnom sektore	IVc. Poľnohospodári: farmári, maloroľníci a ostatní samostatne zárobkovo činní v primárnom sektore 0,03 – 0,04%	IVc.+VIIb. Poľnohospodári 0,03-0,04 %	Poľnohospodári 0,03 – 0,04 %
V. Polokvalifikovaní technici, robotnícki majstri a predáci	V.+VI. Kvalifikovaní robotníci: polokvalifikovaní technici, robotnícki majstri a predáci;	V.+VI. Kvalifikovaní robotníci 52,34 – 28,18%	Manuálni pracovníci (1991) – (2001) 54,40 – 38,99%
VI. Kvalifikovaní manuálni pracovníci	Kvalifikovaní manuálni pracovníci		
VIIa. Polokvalifikovaní alebo nekvalifikovaní manuálni pracovníci mimo primárneho sektora	VIIa. Nekvalifikovaní robotníci: polokvalifikovaní alebo nekvalifikovaní manuálni pracovníci mimo primárneho sektora	VIIa. Nekvalifikovaní robotníci (1991) – (2001) 2,06 – 10,81%	
VIIb. Poľnohospodári a iní pracovníci v primárnom sektore	VIIb. Poľnohospodárski robotníci: poľnohospodári a iní pracovníci v primárnom sektore		

(Prameň: Erikson – Goldthorpe 1992)

Číselné údaje v tabuľke sú získané zo sčítania obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1991 a 2001.

produktívneho vlastníctva sa transformovala v kapitalistických spoločnostiach na korporatívnu a v socialistických spoločnostiach na štátnu formu vlastníctva. Väčšina veľkých vlastníkov tak vykonáva manažérske funkcie, ktoré im umožňujú podnikanie. Podľa Eriksona a Goldthorpa môžu byť priradení k manažérom veľkých podnikov, ktorí sú skôr organizátori než súkromní vlastníci. V súčasných západných spoločnostiach bohatstvo nie je základom autority jeho vlastníkov, tak ako to bolo v „heroickom období“ kapitalistickej industrializácie.

Erikson a Goldthorpe tak z hľadiska triednej štruktúry spoločnosti nepripisujú významnejší vplyv veľkému vlastníctvu. Preto veľkí vlastníci netvorí v Eriksonovej a Goldthorpovej triednej schéme samostatnú triedu. Vytvárajú triedu s manažérmi veľkých podnikov, vysokými štátnymi úradníkmi a politickými činiteľmi a vysokoškolsky vzdelanými odborníkmi. Vzniká tak otázka, čo z hľadiska triednej štruktúry znamená zmena vlastníckych vzťahov, ktorou prechádzajú postkomunistické spoločnosti? Ak aplikujeme Eriksonovo a Goldthorpove chápanie tried a triednej štruktúry na zmenu socialistického vlastníctva na kapitalistické v transformácii postkomunistických spoločností, dospejeme k záveru, že táto zmena je významná z ekonomického hľadiska, ale nemá výraznejší vplyv na triednu štruktúru, aspoň nie taký, aby sme v triednej schéme Eriksona a Goldthorpa vytvorili z veľkých vlastníkov samostatnú triedu tak, ako to urobil Machonin. Vlastníctvo výrobných prostriedkov má rozhodujúci úlohu v marxistických teóriách tried, od ktorých sa však Goldthorpe dištancuje (Goldthorpe – Marshall 1996: 100). Zároveň nás to stavia pred otázku vzťahu medzi ekonomickým a triednym v takomto prístupe. Ten je asi omnoho viac sprostredkovaný, ako sa interpretuje v marxistických prístupoch. Samostatnú triedu z hľadiska vlastníctva vytvárajú Erikson a Goldthorpe iba pre malých vlastníkov so zamestnancami alebo bez nich. Všetko nasvedčuje tomu, že tak robia preto, lebo ide o rozsiahlejšiu triedu z hľadiska početnosti, a to je pre Eriksona a Goldthorpa dôležité pre skúmanie sociálnej mobility. Takýto postup a zároveň svoj vzťah k vlastníctvu demonštrujú Erikson a Goldthorpe aj tým, že ako dôvod nevytvorenia samostatnej triedy veľkých vlastníkov uvádzajú ich nízku početnosť v celej spoločnosti, ako aj samotnej v triede I. Podľa ich odhadu v západných industriálnych spoločnostiach tvoria 5 – 10% zo všetkých, ktorí sú umiestení v triede I (Erikson – Goldthorpe 1992: 41).

Premena triedneho usporiadania podľa upravenej schémy EGP (Erikson – Goldthorpe – Portocarero) je pre Machonina iba jeden z dvoch postupov, ktoré najlepšie zodpovedajú českým podmienkam. Okrem presnejšieho sledovania privatizačných pohybov najlepšie zodpovedajú asi aj preto, lebo mu umožňujú porovnávať dáta z minulých výskumov. V súvislosti s použitím triednej schémy dospieva k záveru, že základným trendom transformačného vývoja je vytvorenie skupiny samostatne činných so zamestnancami a bez nich. Pre druhý postup, ktorým overoval, aká je statusová úroveň jednotlivých tried, použil súhrnný viacdimenziálny status (tvorí ho postavenie v riadení, príjem, vzdelanie,

zložitost práce a kultúrnosť životného štýlu). Kombináciou triedneho a statusového prístupu zistil, že triedne rozdelenie podľa vlastníctva sa nezhoduje s kultúrnymi statusovými charakteristikami (vzdelanie, miera, v ktorej vzdelanie zodpovedá odboru činnosti, počítačová gramotnosť a kultúrnosť životného štýlu). Kultúrne statusové charakteristiky sa blížia skôr k meritokraticky poňatému rozvrstveniu spoločnosti. „Triedne vlastnícka štruktúra sa v rokoch transformácie zreteľne presadila v odlišovaní materiálneho postavenia podnikateľov a väčšiny ostatných samostatne činných, ako aj časti vyšších odborníkov od kvalifikovaných a najmä nekvalifikovaných robotníkov.“ (s. 210) V prípade merania nerovnosti súhrnným sociálnym statusom dospieva k záveru, že aj počas transformácie stále pretrváva nesúlad postavenia na jednotlivých statusových stupniciach (statusová inkonzistencia). Iba 31,5% ekonomicky aktívnych zaujíma celkom konzistentné (súlad kultúrneho a materiálne mocenského postavenia) sociálne postavenie. Medzi nekonzistentných patrí predovšetkým statusovo vyššia skupina, v ktorej je materiálny status vyšší než status kultúrny, a tzv. nová stredná trieda (stredná úroveň odborných zamestnancov a úradníkov), v ktorej je kultúrny status vyšší než materiálny. Machonin považuje pretrvávajúcu statusovú nekonzistenciu za najväčší problém sociálnej zmeny. Na jednej strane je to podľa neho dedičstvo socialistického rovnostárstva a na druhej strane prirodzený dôsledok dynamických zmien transformujúcich sa spoločností. Lenže napätia, rozštiepenia a sociálne konflikty, ktoré to plodí, môžu ohroziť „pozitívny modernizačný proces“ (t. j. pozitívny kultúrno-civilizačný vývoj v prospech kvality života čo najširších vrstiev obyvateľstva), ktorý považuje za cieľ súčasnej transformácie. Podľa niektorých sociologických teórií statusová nekonzistencia vedie ľudí k radikálnemu alebo extrémne konzervatívnemu správaniu, a preto treba nájsť taký rozsah a intenzitu napätí, rozštiepení a sociálnych konfliktov, ktoré plodí rastúca sociálna diferenciácia a ktoré ešte prispievajú k modernizácii. Pre nás je z tohto dôležité, že pre modernizáciu sú podľa Machonina dôležitejšie statusové ako triedne nerovnosti.

Trieda ako miera zmeny

V postkomunistických krajinách sa Eriksonova a Goldthorpova triedna schéma bežne využíva ako univerzálny prostriedok zobrazovania triednej štruktúry. Z hľadiska vzťahu triedy a zmeny je zaujímavé, do akej miery sa dá Eriksonova a Goldthorpova triedna schéma využiť na zachytenie sociálnej zmeny. Goldthorpe a Marshall sa v súvislosti so zmenou

vyjadrujú, že ich „...konceptia triednych analýz neprináša teóriu histórie zodpovedajúcu triednym konfliktom slúžiacim ako motor sociálnej zmeny tak, že v krízovom bode nasleduje vývojové štádium konkrétnej zmeny (za kapitalizmu robotníckej triedy), ktorá berie na seba misiu transformovania spoločnosti prostredníctvom revolučnej činnosti“ (Goldthorpe – Marshall 1996: 100). Preto nemožno očakávať, že podľa Eriksonovho a Goldthorpeho chápania triedy bude trieda vystupovať ako iniciátor sociálnej zmeny. Nás však skôr zaujíma, či možno prostredníctvom týchto triednych schém sledovať triednu alebo dokonca sociálnu zmenu. Aké sú možnosti interpretovať rozdiely vyplývajúce z porovnania dvoch identických triednych schém v rôznych časových obdobiach? V našej tabuľke (tabuľka č. 2) sme na to využili slovenské údaje zo sčítania v rokoch 1991 a 2001. Zmena v triednej štruktúre za použitia identických triednych schém je viditeľná v odlišnom množstve osôb, ktoré patrili do jednotlivých tried v rokoch 1991 a 2001. V roku 1991 ešte neprebehla privatizácia veľkých podnikov a privatizácia malých sa ešte iba začínala. Veľké zmeny súvisia s vlastníctvom a sú dôsledkom procesov privatizácie. Zatiaľ čo v triede I nevieme bez výskumu sociálnej mobility určiť, nakoľko sa veľkí vlastníci podieľali na jej početnom raste, triedy samostatných malých vlastníkov s pracovníkmi aj bez nich sú výsledkom inštitucionalizácie súkromného vlastníctva. Možno predpokladať, že vlastnícke zmeny viedli k zmenám v organizácii práce, ktoré spôsobili pokles záujmu o kvalifikovaných manuálne pracujúcich robotníkov. Práve kvalifikovaní robotníci predstavovali triedu, ktorá mala najväčší úbytok (pokles o 27,41%).

Pokles zaznamenali aj nižšie kvalifikovaní odborníci, úradníci, verejní činitelia a manažéri menších firiem. Je to asi tá trieda, o ktorej Machonin v Čechách zistil, že má výraznú nekonzistenciu, a ktorá podľa neho predstavuje „...sociálne zoskupenie, ktorého početnosť sa v historickom čase takmer všade vo svete zvyšuje a ktorého význam v národnom hospodárstve (vo výrobe a najmä v službách) narastá, rovnako ako váha v rozhodovaní vo veciach verejných v demokratických systémoch“ (Tuček a kol. 2003: 217). Možno predpokladať, že tieto zmeny boli dôsledkom zmien v pozíciách zamestnaní na trhu práce a zamestnateľskej štruktúry. Ak by to bolo tak, potom by triedna schéma použitá na sledovanie triednej štruktúry v roku 1991 nemala byť identická s triednou schémou v roku 2001. Ved' Erikson a Goldthorpe tvrdia, že ich triedna schéma odráža kombináciu dvoch kritérií – pozície zamestnaní

Tabuľka č. 2

	Množstvo rok 1991		%	Množstvo rok 2001		%	Rozdiel
SERVISNÁ TRIEDA			31,35			33,26	+ 1,91
Veľkí vlastníci, vysoko- (vysokoškolsky) kvalifikovaní odborníci, verejní činitelia a najvyšší úradníci, topmanažéri veľkých organizácií a firiem	84267	3,26		314971	13,11		+9,85
Nížšie (stredoškolsky) kvalifikovaní odborníci, úradníci a verejní činitelia, manažéri menších firiem, vyššie a nižšie kvalifikovaní technici, vedúci nemanuálne a manuálne pracujúcich zamestnancov	724748	28,08		484394	20,16		-7,92
MEDZILÁHLÁ TRIEDA			14,26			31,0	+16,74
Rutinne nemanuálne pracujúci zamestnanci vyššieho a nižšieho stupňa v administratíve, obchode a službách	331607	12,85		412543	17,17		+4,32
Samostatní malí vlastníci, umelci atď. zamestnávajúci ľudí	2301	0,09					*
Samostatní malí vlastníci, umelci atď. nezamestnávajúci nikoho (drobní vlastníci)	33180	1,29		253340	10,54		+9,25
Farmári a malí roľníci, samozamestnávajúci sa v primárnom sektore	902	0,03		867	0,04		+0,01

	Množstvo rok 1991		%	Množstvo rok 2001		%	Rozdiel
Nižšie kvalifikovaní technici, nižší riadiaci pracovníci, vedúci manuálne pracujúcich (polokvalifikovaní technici, majstri a predáci)	**			78203	3,25		
ROBOTNÍCKA TRIEDA			54,4			35,74	-18,66
Kvalifikovaní manuálne pracujúci robotníci	1351144	52,34		599173	24,93		-27,41
Polo- a nekvalifikovaní manuálne pracujúci robotníci zamestnaní mimo poľnohospodárstva	11083	0,43		225103	9,37		+8,94
Polo- a nekvalifikovaní poľnohospodárski robotníci	42139	1,63		34487	1,44		-0,19
SPOLU	2581371			2403081			

* Pri sčítaní z roku 2001 sa tento údaj nesledoval.

** Pri sčítaní z roku 1991 táto kategória nebola.

*** Kurzíva – pozri Erikson and Goldthorp: *Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Clarendon Press, Oxford 1993: 28 – 39.

na trhu práce a v zamestnaneckej štruktúre. A možno predpokladať, že v roku 1991 bola iná situácia minimálne na trhu práce, ak nie aj v zamestnaneckej štruktúre, ako v roku 2001. Zmena by potom bola sledovateľná prostredníctvom odlišnosti triednych schém. Stavu pozícií zamestnaní na trhu práce a v zamestnaneckej štruktúre v roku 1991 by zodpovedala iná triedna situácia ako v roku 2001, keď bol stav pozícií na trhu práce iný. Výsledkom toho by mali byť aj dve odlišné triedne schémy. Početné zastúpenie v jednotlivých triedach by pri takomto sledovaní zmeny bolo druhoradé. Dôležité by mohlo byť pre sledovanie sociálnej mobility v jednotlivých triednych schémach.

S použitím Eriksonovej a Goldthorpovej triednej schémy je spojený ešte jeden problém. Táto schéma obsahuje tak sformované triedy, ako aj triedy v štádiu formovania. Medzi sformované triedy Erikson a Goldthorpe (Erikson – Goldthorpe 1992) zaraďujú tie triedy, ktoré sa

reprodukujú z vlastných radov, t. j. majú nízku mieru mobility (napr. v prípade Veľkej Británie Erikson a Goldthorpe uvádzajú farmárov, malých roľníkov a kvalifikovaných, polokvalifikovaných a nekvalifikovaných robotníkov). Nikde však nestanovil, aká je miera sociálnej mobility, po ktorú sú už sformované a po prekročení ktorej sa ešte iba formujú. Všetky tieto problémy vznikajú asi preto, lebo Goldthorpeov projekt triednych schém je čisto empirický projekt, ktorého východiskom boli tradičné britské štatistiky zamestnaní. Z tohto dôvodu kritizujú Goldthorpa viacerí sociológovia. Napríklad Pahl (Pahl 1993) tvrdí, že v sociológii sa nedá vychádzať z čistej empirie, bez nejakej teórie, ktorá empirické dáta nejako systematizuje.

Jeho pojem triedy je silne závislý od štatistických techník. Pahl kritizuje Goldthorpeov postup, pri ktorom najskôr štatistickými postupmi identifikoval nejaké chuchvalce (*lumps*) zamestnaní, ktoré roztriedil na základe ich pracovnej a trhovej situácie, a tie označil ako triedy. Z tohto dôvodu aj Cromptonová (1996) odmieta Goldthorpeov program triednych analýz označovať ako triedny. Podľa nej ide o agregáty zamestnaní a o analýzu zamestnaneckej štruktúry. Pretože sa Goldthorpe demonštratívne dištancoval od marxistického chápania tried, ako aj „vernosti hoci ktorej konkrétnej teórii triedy“, a svoj postup označil ako výskumný program (Goldthorpe – Marshall 1996: 99), aj Pakulski a Waters (1996) odmietajú označovať Goldthorpeove triedne analýzy ako triedne. Sú to podľa nich skôr sociálne analýzy, v lepšom prípade stratifikačné analýzy. Triedne analýzy sú podľa nich aj príkladom takého rozširovania pojmu trieda, že je použiteľný na identifikovanie sa takmer s každou kolektivitou, od zamestnaneckej pozície po politické združenia, ako aj na identifikovanie sa s teoretickými objektmi, od miesta v štruktúre po kolektívneho aktéra (Pakulski – Waters 1996: 2). Goldthorpe na tieto kritiky odpovedal tým, že triedne analýzy v jeho chápaní majú ako svoj centrálny záujem študovať vzťahy medzi triednymi štruktúrami, triednou mobilitou, triedne založenými nerovnosťami a triedne založenou činnosťou. Program triednych analýz je príťažlivý v tom, že reprezentuje špecifický spôsob skúmania druhu prepojenia, ktorým sa vždy zaoberala sociologická imaginácia: to jest, vzťah medzi historicky sformovanými makrosociálnymi štruktúrami na jednej strane a každodennou skúsenosťou jednotlivcov v ich konkrétnej sociálnej skúsenosti na strane druhej (Goldthorpe – Marshall 1996: 99).

Trieda ako aktér sociálnej zmeny

V súčasnej sociológii môžeme nájsť aj autorov, ktorí interpretujú triedu ako aktéra sociálnej zmeny. Boli mimo diskusie o zmysle a smrti tried v sociológii, pretože na triedu majú diametrálne odlišný názor a zástancovia straty významu tried takéto používanie pojmu trieda odmietajú. Najznámejšia skupina sociológov interpretujúca sociálnu zmenu ako dôsledok činnosti triedy je sústredená okolo amerického sociológa maďarského pôvodu Ivana Szelenyiho (Eyal – Szelenyi – Townsley 1998). Szelenyi so svojimi spolupracovníkmi analyzovali sociálnu zmenu v strednej Európe na príklade Maďarska. Pre nich je historickým aktérom premeny komunistických spoločností na postkomunistické tzv. nová trieda.

„Nová trieda“

Termín „nová trieda“ má v sociológii dlhú históriu a jeho obsah sa mení od autora k autorovi. Najčastejšie sa spájal práve s komunistickými spoločnosťami. Juhoslovanský reformný kritik komunistickej spoločnosti Milovan Djilas (Djilas 1957) pod „novou triedou“ rozumel komunistickú byrokráciu a riadiacich pracovníkov, ktorí svojim administratívnym rozhodovaním držali moc v tomto type spoločnosti. Podľa Djilasa socializmus nie je ani „diktátou proletariátu“, ani „beztriednou spoločnosťou“, ani spoločnosťou na ceste k beztriednosti. Socializmus konca štyridsiatych rokov a začiatku päťdesiatych rokov, ktorý opisoval Djilas, produkoval novú dominantnú triedu, ktorú tvorila byrokracia. Jej hlavnou opozíciou bola inteligencia. Podľa Djilasových kritikov však to, čo on opisuje, je hierarchická štruktúra, štruktúrovaná vzťahmi vertikálnej autority, sieťami väzieb a zvláštnej formy sociálneho rešpektu. A to podľa nich nie je trieda. Je to skôr relatívne otvorený „stav“ pre tých, ktorí sú lojálni voči komunistickej moci.

Iné chápanie „novej triedy“ nájdeme u Gouldnera (Gouldner 1979). Podľa Gouldnera „novú triedu“ tvoria profesionáli. Základ ich moci je vo vzdelaní a zamestnaneckom uzatváraní sa. Pretože profesionáli kontrolujú prístup do svojich radov prostredníctvom poverení a certifikácie, tešia sa privilegovanej trhovej pozícii a účinnému monopolu nad sociálne významnými formami expertíz. Tento monopol im dovoľuje získavať renty a nadhodnotu z predaja svojich expertíz, čo by nebolo možné, ak by bola ich trhová pozícia slabšia. Úplný cyklus zhodnotenia, profity z predaja expertíz sú znovu investované do triednej reprodukcie (t. j. vzdelania ich detí a financovania vzdelávacích inštitúcií). Triedna

moc profesionálov je teda odvodzovaná z vedomostí, ale len v takom rozsahu, v akom je možné tieto vedomosti akumulovať a obmedzovať na „kultúrny kapitál“. Gouldner kultúrny kapitál chápal ako zhodnocovanie špecifického postavenia, ktoré je založené na vedomostiach alebo tituloch. Moc „novej triedy“ u Gouldnera je stále založená na ekonomickom chápaní triedy. Termín „nová“ podľa Gouldnera znamená, že intelektuáli a profesionáli sú „tretou“ triedou, prichádzajúcou historicky po dvoch základných antagonistických triedach. Príchod „novej triedy“ vedie k špekuláciám, či nie je postkapitalistickou triedou, čo môže naznačovať, ako svojho času v prípade buržoázie, prechod k novému triednemu poriadku.

Termín „nová trieda“ ako aktér sociálnej zmeny rozpracoval so svojimi kolegami I. Szélényi (Eyal – Szélényi – Townsley 1998). Podľa nich „novú triedu“ tvorí inteligencia v podmienkach socializmu. V tejto práci Szélényi kriticky nadviazal na svoju skoršiu knihu *The Intellectuals on the Road to Class Power* (1979). V nej reviduje Djilasov názor na „novú triedu“. Podľa Szélényiho to, že „novú triedu“ tvorí nová socialistická byrokracia a jej nepriateľom bola inteligencia, možno platilo v období „diktatúry proletariátu“ päťdesiatych rokov. Situáciu, ktorá vznikla v socialistických krajinách druhej polovice šesťdesiatych rokov a ktorú Szélényi v tejto práci analyzuje, charakterizuje vznikanie „novej triedy“, ktorú tvoria intelektuáli. V týchto spoločnostiach nastal v polovici šesťdesiatych rokov návrat k vede a vedeckému socializmu. Existovalo presvedčenie, že krízu socializmu, ktorú vyvolal stalinizmus, možno riešiť tým, že zodpovedné pozície v spoločnosti obsadia profesionálne kompetentní ľudia a socializmus sa stane systémom racionálneho prerozdelenia vo forme vedeckého plánovania. V takom prípade „novú triedu“ tvoria tí, ktorí majú „monopol znalostí“ t. j. intelektuáli. Intelektuálov Szélényi definoval ako ľudí, ktorí môžu presvedčiť spoločnosť, že oni disponujú vedomím, ktoré je nevyhnutné pre spoločnosť, a preto si zaslúžia moc a privilégiá (Szélényi 2002).

Po páde socializmu sa Szélényi vrátil k myšlienke „novej triedy“ v inovovanej podobe. V práci *Making Capitalism without Capitalists* (1998) pomocou termínu „nová trieda“ vysvetľuje paradox vzniku kapitalizmu v postkomunistických krajinách. Postkomunistický kapitalizmus vznikol bez triedy vlastníkov súkromného vlastníctva. Intelektuáli neprišli k moci spôsobom, aký predpokladal v *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Nestali sa „racionálnymi prerozdelenými“. Naopak, úplne opustili socialistický projekt a svoju „misiu“ definovali

ako úlohu vytvoriť kapitalistický sociálny poriadok. Koncom osemdesiatych rokov (to sa stalo zrejme neskôr vo väčšine „pokrokových“ krajín podobných Maďarsku a Poľsku pravdepodobne najneskôr v roku 1987 alebo 1988) začali vidieť svoju úlohu ako „budovanie kapitalizmu“. Stala sa pre nich takou etickou úlohou, akou bolo „budovanie socializmu“. V čase „perestrojky“ a „glasnosti“ socialistický intelektuáli objavili termín „občianska spoločnosť“, pomocou ktorého chceli najskôr riešiť problémy socializmu. Občianska spoločnosť bola pre nich spočiatku spoločnosť bez nevyhnutnej existencie kapitalistov, súkromného vlastníctva a trhu. Pod vplyvom nemeckej historiografie, a hlavne práce Jürgena Kocku (1990) Szelényi tvrdí, že takýto myšlienkový obrat intelektuálov v strednej Európe nie je nič nové. Identifikuje ho ako dôsledok historicky tretieho veľkého projektu intelektuálov v strednej Európe. Podľa Kocku (1990) sa koncom 18. a začiatkom 19. storočia inteligencia v strednej Európe utvárala ako „Bildungsbürgertum“ (*vzdelaný mešťan*), ako „kultúrna buržoázia“, ktorá vzhľadom na slabosť majetnej buržoázie v regióne alebo „Wirtschaftsbürgertum“ (*hospodáriaci mešťan*) bola nútená vykonávať úlohu, ktorú majetná buržoázia realizovala ďalej na západe európskeho kontinentu a v Severnej Amerike. Intelektuáli teda hrali osudovú úlohu v projekte modernizácie koncom 18. a začiatkom 19. storočia. V európskej semiperiférii boli „predvojom“ modernizácie a vlastne boli niečo ako protokapitalisti. Ich prvý projekt „Bildung“ dôverne spájal vytváranie moderného vzdelávacieho systému s modernizáciou ostatných inštitúcií vrátane kapitalistickej modernizácie ekonomie. To bol prvý projekt stredoeurópskej inteligencie. V polovici 19. storočia však intelektuáli zistili, že projekt je prinajmenšom veľmi ťažký, pokiaľ je vôbec dosiahnuteľný, a začali pochybovať, či cena, ktorú zaplatí spoločnosť za kapitalizmus, stojí za prínos získaný z ostatných aspektov v modernosti. Teda na prelome 19. a 20. storočia sa inteligencia v regióne radikalizovala. Stále viac priťahovala ľavicových a pravicových radikálov a stávala sa antikapitalistickou, antiburžoáznou. Podľa Szelényiho od sedemdesiatych rokov si intelektuáli strednej a východnej Európy začali uvedomovať, že ani druhý (antiburžoázny) projekt nebude fungovať, a tak začali rozvíjať svoj tretí projekt, projekt občianskej spoločnosti. Tak ako „kultúrna buržoázia“ v prvom projekte, aj na konci budovania socializmu sa utvárali ako „druhé Bildungsbürgertum“.

„Novú triedu“ však teraz netvorili iba socialistickí intelektuáli. Tvorili ju v aliancii s bývalými komunistickými technokratmi a disidentmi.

Szelényi uzatvára, že intelektuáli vyhrali revolúciu v roku 1989. Ich víťazstvo mohlo byť dosiahnuté len v uvedenej aliancii. Po tomto víťazstve však nie sú na ceste k triednej moci ani sa netransformovali na majetkovú triedu. Po revolúcii v roku 1989 sa počas deväťdesiatych rokov stále viac stávajú podriadenou frakciou nových technicko-manážerských a politických elít. Tak ako sa bude kapitalistický sociálno-ekonomický poriadok konsolidovať, tak „nová trieda“ bude ustupovať novej dominantnej triede. Prechod zo socializmu ku kapitalizmu je prechodom od socialistického triedneho poriadku ku kapitalisticky triedne stratifikovanej spoločnosti a mocenská hegemonia elity trvá len dovtedy, kým nové triedne vzťahy nebudú formované vlastníctvom. Pretože sa podľa Szelényiho (Szelényi 2002) kultúrny kapitál, o ktorý sa opierała inteligencia počas socializmu, nikdy nemôže stať trvale dominantnou formou kapitálu, teória „novej triedy“ má platnosť iba pre strednú Európu. Kultúrny kapitál je revolučnou silou, ktorá pomáha pohybu z jedného systému k ďalšiemu, no len čo je zmena dokončená pevne nastolenou vládou byrokracie alebo dominantnej majetkovej triedy, vlastníci kultúrneho kapitálu budú hrať druhé husle.

Z hľadiska nášho záujmu o vzťah sociálnej triedy a sociálnej zmeny by malo byť logické, že ak Szelényi a kol. používajú v súvislosti so socializmom termín „nová trieda“, tak socialistické spoločnosti boli triedne spoločnosti a sociálna zmena bola prechodom od jednej triednej spoločnosti k druhej. Z ich textov to však také jasné nie je. V polemike s Burawoyom (Burawoy 2001) o koncepcii tzv. neoklasickej sociológie (Eyal – Szelényi – Townsley 2001) napríklad tvrdia, že „nikdy sme netvrdili, že socialistická spoločnosť bola triedne stratifikovaná. Triedy boli analyzované v štádiu zrodu (*in statu nascenti*), to jest v utváraní“ (Eyal – Szelényi – Townsley 2001: 1125). V tej istej štúdii však tvrdia, že socialistické spoločnosti mali „duálny stratifikačný poriadok“ (Eyal – Szelényi – Townsley 2001: 1124). Burawoy ich kritizuje za to, že podceňujú akumuláciu kapitálu a triedne vzťahy⁹ pri analýze socialistických a postkomunistických spoločností. Namiesto toho sa zameriavajú na trajektóriu rôznych elít, t.j. individuí obdarených rôznymi formami kapitálu (ekonomického, sociálneho, politického a kultúrneho). A tam, kde si takto privlastňujú Bourdieua ako univerzálny nástroj pre analýzu kapitálov, dispozícií (habitusov) a strategickej činnosti (sociálny

⁹ Burawoy v zhode s Wrightom rozumie pod triednymi vzťahmi vzťahy nadvlády a vykorisťovania medzi triedami. Triedy sa majú podľa neho študovať vo vzťahu k iným triedam a triedna štruktúra sa má skypať ako systematický celok.

priestor a pole), obetujú politickú dimenziu Bourdieuovej práce, t. j. analýzy reprodukcie a mystifikujú triedne vzťahy. Podľa Burawoya analýzy paktov elít nie sú triednymi analýzami.

Z textov Szelenyiho a jeho kolegov je možná interpretácia, že socialistické spoločnosti považovali za triedne spoločnosti iba v posledných dvoch desaťročiach ich existencie, od pokusov o triedne sformovanie sa inteligencie. Odvtedy sa začali rozvíjať do „duálneho stratifikačného poriadku“, založeného na štatistických kategóriách a triednych princípoch. Dovtedy moc a privilégia neboli založené na ekonomickom bohatstve, ale skôr na držbe „politického kapitálu“. Preto boj medzi triedami nebol hlavnou hybnou silou historickej zmeny týchto spoločností. Szelenyi tvrdí, že kde inteligencii bolo raz poskytnuté vedúce postavenie, hneď sa vzdala robotníkov a vypracovala obzvlášť úskočné zdôvodnenie kapitalizmu. A navyše, pretože táto „kultúrna buržoázia“ je „neviditeľný“ nepriateľ a pretože tu nie je jasne viditeľná majetná buržoázia, robotníci nemajú dobre definovaného nepriateľa, čo je dôležitý popud ku kolektívnej činnosti. Preto sa robotnícka trieda počas socializmu rozpadla a stratila všetky schopnosti kolektívnej činnosti. Niektoré príklady kolektívnej triednej činnosti robotníckej triedy, napríklad Solidarity v Poľsku, boli krátkodobé a nikdy ich neprodukovala plne sformovaná trieda. Ani v desaťročnej histórii postkomunizmu nie je jediný príklad, keď robotnícka trieda sledovala kolektívnu akciu nekapitalistickú alternatívu vývoja, a to aj napriek skutočnosti, že prechod od štátneho socializmu k trhovému kapitalizmu bol pre jej členov traumatizujúcou udalosťou z hľadiska ekonomického úpadku a ich degradácie ako robotníkov. Keďže nikde presne nehovoria, prečo používajú termín „nová trieda“ tam, kde sa bežne používa termín „elita“, ostáva na čitateľovej interpretácii, že hovoria o „novej triede“ v súvislosti s inteligenciou až vtedy, keď začne vytvárať aliancie so skupinami s podobnými záujmami. K nejasnostiam, či považovali socialistické spoločnosti za triedne, prispieva ešte skutočnosť, že na rôznych miestach v podobných situáciách používajú raz termín „inteligencia“, druhýkrát „nová trieda“ a inokedy termín „elita“, čo sú termíny s odlišným až protirečivým obsahom. Napríklad niektorí sociológovia (Pakulski – Waters 1998) zastávajú názor, že teórie elít boli najambicióznejšou alternatívou k teóriám tried, a teda ak použijeme termín „trieda“, tak odmietame teóriu elít a opačne. Platnosť Szelenyiho koncepcie o „novej triede“ a sociálnej zmene bola spochybňovaná aj tvrdením, že je zovšeobecnením iba maďarskej skúsenosti a nemôže byť platná pre celú strednú

Európu (Kennedy 2001). Sociológia postkomunistickej zmeny sa opiera o maďarský výskum, maďarské údaje a celú diskusiu v USA robili maďarskí intelektuáli v diaspóre alebo doma v Maďarsku. Celá ich koncepcia sociálnej zmeny nie je nič viac než vysvetľovanie zmien v kapitáloch jednotlivých elít v rôznych obdobiach nedávnej histórie strednej Európy. To, čo prezentujú, nie sú sociálni aktéri v zmysle triedy, tak ako ju chápe väčšina teoretikov triedneho boja alebo sociálnych hnutí (Kennedy 2001).

„Nová trieda“ ako pole moci a priestor diskurzívnych stratégií

Týmto nejasnostiam s využitím termínu „nová trieda“ sa snažil vyhnúť Szelényiho spolupracovník, americký sociológ Gil Eyal (Eyal 2003). Usiloval sa využiť možnosti, ktoré poskytuje termín „nová trieda“ pri analýze rozpadu Československa v roku 1992. Proces, ktorý viedol k rozpadu Československa, bol podľa Eyala vnútrotriedny boj v „novej triede“ medzi jej českými a slovenskými frakciami. Tieto frakcie reprezentovali alternatívne vízie postkomunistickej spoločnosti a roly intelektuálov v nej. Pôvod tohto boja je podľa Eyala v potlačení Pražskej jari v roku 1968. Nová trieda podľa neho neskončila svoju úlohu rozpadom štátne socialistických spoločností. Eyal má ambíciu svojou teóriou „novej triedy“ analyzovať aj nesocialistické systémy, a to nielen z hľadiska ich fungovania v minulosti, ale aj v súčasnosti. Na to však musí vyriešiť podľa neho dve falošné dilemy. Prvá dilema sa točí okolo problému, či vzdelanie môže byť kritériom utvárania triedy. Argumenty proti tomu, že intelektuáli môžu vytvárať triedu, pochádzajú prevažne od tých, ktorí sa prikláňali k marxistickému konceptu triedy. Eyal vymenúva päť takýchto argumentov, ktoré sa najčastejšie uvádzajú v sociologickej literatúre, prečo vzdelaní nie sú triedou:

1. pretože nemajú odlišnú úlohu vo výrobných vzťahoch; skôr ich možno charakterizovať ako „vrstvu“ ber zvláštnych záujmov, ktoré sú im vlastné,
2. pretože sú súčasťou pracujúcej triedy; sú to biele goliere,
3. pretože sú súčasťou stredných tried alebo drobnej buržoázie,
4. pretože patria ku všetkým triedam; každá trieda má svojich vlastných „organických intelektuálov“,
5. pretože zaujímajú „protirečivé triedne pozície“ medzi hlavnými triedami; v dôsledku toho ich záujmy sú protirečivé a ich vernosť je nestála.

Eyal však nepolemizuje s týmito tvrdeniami, ale podáva nový pohľad na triedu. Prístupy k triede, ktoré možno identifikovať tak u Gouldnera, ako aj u Szelenyiho, označuje ako ekonomické. Sám sa prikláňa k názoru Pierra Bourdieua a Maxa Webera, že sociologický koncept triedy je teoretický projekt o pravdepodobnosti kolektívnej činnosti alebo vedomia. Významnou nie je otázka, či triedy existujú alebo nie, ale nakoľko je klasifikácia, roztriedenie, na základe ktorého triedy vznikajú, vhodné pri vysvetľovaní určitej činnosti. Triedy nie sú veci a nemá zmysel pýtať sa, či „existujú“ alebo nie. Triedy sú v prvom rade, ako hovorí Bourdieu, „triedami na papieri“. Také termíny ako „robotnícka trieda“ alebo „buržoázia“ sú teoretické tvrdenia o podobnosti životných situácií a praktík jednotlivcov, ktoré sú reprezentované vzájomnou blízkosťou v teoretickom sociálnom priestore. Proces utvárania tried je proces kreslenia a udržiavania ich hraníc. Tieto hranice však nie sú v sociálnej štruktúre mimo analytika. Preto ich nemôžu dedukovať z objektívnych črt triednej lokalizácie. Sú utvárané procesmi štruktúracie, takými, ako napríklad sídelná blízkosť, sobášenie, medzigeneračná mobilita, diferencovanie sa združení, rozdelenie autority a statusov v podniku atď. Hranice tried nie sú ani determinované „objektívnymi“ záujmami účastníkov, ale sú vytvárané identitami, tak ako sú identity utvárané procesmi štruktúracie. Sociálne triedy sú utvárané v priebehu „klasifikačných bojov“ medzi sociálnymi aktérmi, ktorí sa pokúšajú zaviesť odlišné skupinové hranice. Preto ani pojmy produkované sociológmi nestoja mimo týchto zápasov. Naopak, sú ich silnými zbraňami. Podobne aj debata o tom, či vzdelanie utvára triedu alebo nie, je klasifikačným zápasom. Zápasom v teoretickom poli o nakreslenie hraníc „novej triedy“ ako sociálnej triedy.

Eyal akoby iným slovníkom opisoval to, čo o triedach hovorili Pakulski a Waters (Pakulski – Waters 1996: 95) v súvislosti s „organizovanými triednymi spoločnosťami“. Spôsob, akým Pakulski a Waters opisujú vytváranie imaginárnych kolektívov a spoločenstiev, sa podobá tomu, ako Eyal opisuje utváranie tried kvalifikačnými zápasmi rôznych sociálnych skupín. Pre Pakulského a Watersa sú triedy v organizovaných triednych spoločnostiach „vysoko abstraktné predstavy (*notions*) o spoločných črtách, ktoré sú konštruované a udržiavané prostredníctvom systematického organizačného úsilia“ (s. 95). Sú to spoločnosti s iným stratifikačným poriadkom ako „triedne spoločnosti“. Triedy v nich „sú skôr myslené (*imagined*) než skutočné spoločenstvá“ (s. 95). Vo svojom opise tried podobnú logiku uplatňuje aj Sopóci (2000).

Spôsobom, akým opisuje triedy na Slovensku, sa prikláňa k tzv. realistickému chápaniu tried (s. 96). Podľa Eyala triedu ako objektívne existujúcu však vždy odhalíme až opisom „na papieri“. Autori, ktorí triedy považujú za objektívne existujúce, však okrem viery, že triedy sú objektívnou realitou, nepodávajú iný dôkaz ich reálnej existencie. Dualita mysleného a skutočného, ktorú možno identifikovať u Pakulského a Watersa, pre Eyala neexistuje. A aj Anderson, ktorým sa Pakulski a Waters nechali inšpirovať, tvrdí, že imaginárne sú všetky spoločenstvá, ktoré sú väčšie než osady primitívnych kultúr, pre ktoré je typický osobný kontakt (Anderson 2003: 244).

Podľa Eyala otázka, či vzdelanie utvára triedu, je problém hlavne v súčasných západných kapitalistických spoločnostiach. Eyal uznáva, že inteligencia zohrávala v dejinách strednej Európy zvláštnu úlohu, tak ako na to poukázal Szelényi. Debata o „novej triede“ v strednej Európe sa spája s problémom jej hraníc. Konkrétne je to otázka, či byrokracia patrí do „novej triedy“ alebo nie. Pre Djilasa „novú triedu“ tvorila byrokracia, to jest tí, ktorí vlastnili rozhodujúcu moc. U neho hranica medzi inteligenciou a byrokraciou bola jasná. Podľa Eyala neprimeranosť takéhoto chápania sa ukázala veľmi rýchlo. Konkrétne, keď sa ukázalo, že byrokracia nie je sociálne uzatvorená a je systematicky dopĺňaná inteligenciou prostredníctvom inter- a intra-generačnej mobility. Hranice medzi byrokraciou a inteligenciou sa ukázali byť menej významné. Stupeň, na ktorom sa byrokracia a inteligencia navzájom prenikajú, vymedzuje ich objektívnu blízkosť v sociálnom priestore. Metafora blízkosti a vzdialenosti predstavuje uplatnenie princípu diferenciácie.

Diferenciácie sú utvárané súborom vlastností, ktoré sú schopné preukázať moc. Preto sociálny priestor možno opísať ako pole moci. Tento pojem preberá Eyal od Bourdieua. U Bourdieua pole moci vytvárajú mocenské vzťahy, ktoré sú predpisované pre všetkých, ktorí vstupujú do poľa. Eyalovi pole moci umožňuje pokračovať v už vymedzenom chápaní triedy. Namiesto rozhodnutia vopred, kto patrí do „novej triedy“, odpoveď na túto otázku hľadá prostredníctvom blízkosti a vzdialenosti v sociálnom priestore. Od Bourdieua preberá aj pojmy kultúry a politický kapitál a dospieva k triviálnemu zisteniu, že z hľadiska veľkosti týchto dvoch kapitálov je jasné, že byrokracia a inteligencia sú k sebe bližšie než k robotníkom, roľníkom a iným skupinám. Na druhej strane kultúrny a politický kapitál štruktúruje pole moci a predstavuje základnú polaritu v poli „novej triedy“. Táto polarita umožňuje lokalizáciu jednotlivých frakcií, ktoré tvoria „novú triedu“.

Eyal zdôrazňuje, že opozícia kapitálov neznamená identifikovanie rôznych záujmov, ale iba pravdepodobnosť aliancií alebo konfliktov medzi odlišne lokalizovanými aktérmi. Možno predpokladať, že vysoké pozície vo vede, na univerzitách, profesijných združeniach a časopisoch (to jest tých, ktorí sú lokalizovaní vysokým podielom kultúrneho kapitálu) obsahujú viac politického kapitálu, čo umožňuje predpovedať, že budú blízki byrokratickým lokalizáciám, a teda je vyššia pravdepodobnosť, že s nimi utvoria alianciu. Blízkosť či vzdialenosť v poli moci však podľa Eyala neznamená nejakú determináciu. Pole moci dáva priestor na individuálne rozhodovanie a voľby, utváranie skupín a aliancií.

Všetky teórie „novej triedy“ vidia jej existenciu vždy nejakým spôsobom spojenú s problémom moci, či už v zmysle dominancie alebo podriadenia. Tak ako tieto teórie spája uznanie, že vedomie je formou moci, tak ich rozdeľuje odpoveď na otázku, ako sa táto moc realizuje. Nedostatočné vysvetlenie realizácie moci je často príčinou toho, že teórie „novej triedy“ sú odmietané. Dôraz na moc „novej triedy“ bol zvlášť silný v americkej sociológii. Pre Gouldnera bol základ moci profesionálov vo vzdelaní a profesionálnom uzatváraní sa. Uzatváranie sa realizovalo kontrolovaním prístupu do triedy prostredníctvom poverovania a certifikátov. Pre Bourdieua to bol kultúrny kapitál, ktorý umožňoval symbolickú nadhodnotu (napr. ako rozdiel medzi profesionálnym a neodborným vedomím). Profesionáli však majú u Bourdieua symbolickú nadhodnotu len ako „dominantná frakcia dominantnej triedy“. Moc profesionálov je však podľa Eyala v Bourdieuovom prípade limitovaná dialektikou „relatívnej autonómie“ – snahou viac sa presadiť, viac sa stať autonómnymi, aby lepšie vyjadrili symbolický rozdiel v rámci dominantnej triedy.

Eyal upozorňuje, že tak v prípade Gouldnera, ako aj Bourdieua sa moc „novej triedy“ opiera o obraz dvoch tried spriahnutých bojom o sociálnu nadvládu. Podľa Eyala takýto prístup k moci je falošnou dilemou, ktorá nemá riešenie. Na opísanie vedomia ako formy moci navrhuje Eyal využiť chápanie moci tak, ako to robí Michael Foucault (Foucault 2000). Foucault odmieta chápať moc iba ako „negatívne“ a centrálne vymedzenú. Podľa Foucaulta popri „negatívnych“ efektoch moci, takých ako obmedzenie, odstránenie, represia alebo vylúčenie, sú ešte pozitívne efekty moci, také ako schopnosť ponúknuť novú a prítiažlivú terminológiu, odlišný spôsob videnia problémov spoločnosti, alebo odlišný spôsob kladenia otázok. A práve to môžu ponúknuť intelektuáli a profesionáli, a preto to Eyal využíva na špecifikovanie moci „novej

triedy“. Foucault to označuje ako „profesionálny diskurz“. Profesionálny diskurz je forma moci založená nielen na oddelení profesionálov od neprofesionálov, ale aj na schopnosti „naočkovať“ ostatným, hlavne politikom a iným profesionálom, iné praktiky, ich realizáciu a modifikáciu. Foucault však myslel diskurz ako prax (*practice*), ktorú neustále vytvárajú opozičné stratégie a možno ju opísať ako priestor konfliktných diskurzívnych stratégií. Hoci Foucault zdôrazňoval, že sám diskurz nemá predmet ani autora, to jest žiadneho jednotlivca ani skupinu, ktorá je jeho zdrojom a pôvodom, predsa len tvorí súčasť subjektivít alebo spôsobov diskurzívnej agendy a dokonca „spoločenstvo diskurzu“. Diskurzívne stratégie sú nesené konkrétnymi sociálnymi činiteľmi a môžu vlastne obsahovať formovanie skupín (Foucault 1994).

Iným prípadom je, keď profesionálny diskurz je popularizovaný a rozptýlený na väčšie masy neprofesionálov, čím následne monopolizácia trhovej pozície profesionálov môže byť oslabená. Z hľadiska Gouldnerovej a Bourdieuovej koncepcie „novej triedy“ takáto popularizácia a rozptýlenie by boli jednoducho stratou jej moci. Eyal si uvedomuje, že v koncepciách triedy, ktoré spájajú „triednu moc“ s vykorisťovaním a dominantnosťou sa takéto uvažovanie o moci môže zdať nezmyselným. Na to, aby sme pochopili „triednu moc“ novej triedy, treba podľa Eyala ešte použiť Foucaultov pojem „rozptýlenej“ moci. Gouldner a Bourdieu myslia na triednu moc „novej triedy“ ako moc pôsobiacu z určitého centra. Na pochopenie mechanizmov „rozptýlenej“ moci „novej triedy“ je podľa Eyala najlepšie využiť Foucaultov termín „podrobenie“ (*subjection*). Nezáhŕňa pôsobenie jednej vôle a obmedzovanie slobody ostatných ako vo Weberovom pojme nadvlády. Ani neobsahuje privlastnenie si plodov práce iných ľudí ako v Marxovom pojme vykorisťovania. Podrobenie znamená podľa Eyala upevnenie identity, čo predpokladá, že ju musí prijať tak sám subjekt, ako aj ostatní. Hoci tieto identity sú zvyčajne prácou profesionálov, je nemožné myslieť ich prevádzku ako „uplatňovanie“ alebo „držbu“ moci týmito profesionálmi. Podrobenie rozhodným spôsobom závisí od práce subjektu, to jest od individuálneho objektivizovania a dohľadu nad sebou samým. Teda podrobenie môže byť efektívne dokonca mimo zásahu druhej strany. Na rozdiel od Foucaulta Eyal (Eyal 2003: 21) tvrdí, že aj keď podrobenie nemá stabilný základ, má v sociálnej štruktúre identifikovateľného činiteľa, ktorý sa zúčastňuje na produkovanií diskurzov. Je ním odosobnená „nová trieda“. Mechanizmus jej „triednej moci“ však uniká polarite vládnuci – ovládani alebo zameraniu na jeden z týchto pólov.

Po takejto teoretickej príprave pristupuje Eyal k analýze sociálnej zmeny, ktorou bol pre neho rozpad Československa. Osudovo závislou premennou v rozpade Československa bolo podľa Eyala vytvorenie bipolárnej konštelácie českých a slovenských elít po voľbách v roku 1992. Táto konštelácia bola výsledkom dlhodobějších procesov, v ktorých rozhodujúcu úlohu zohral vnútrotriedny konflikt medzi odlišnými frakciami „novej triedy“. Nová trieda podľa Eyala bola zložená z intelektuálov, profesionálov, technikov, byrokratov a manažérov. Teda tých, ktorí mali rôzne vysoký podiel kultúrneho alebo politického kapitálu. Ekonomický kapitál v prípade socialistického Československa a ani na začiatku postkomunistickej transformácie nehral významnejšiu úlohu. Triedna lokalizácia „intelektuálov“ je bohatá na kultúrny kapitál, ale relatívne zbavená politického kapitálu; opozičná, „byrokratická“ triedna lokalizácia je bohatá na politický kapitál, ale chudobná na kultúrny kapitál; „manažérska“ a „technokratická“ triedna lokalizácia sú medzičlánkami a kombinujú oba druhy kapitálu. Menením relatívnej dôležitosti a rozdelením jednotlivých druhov kapitálu sa snažia jednotliví aktéri zlepšovať svoje pozície. Tak sa Eyal vyhol teoretickej dileme vládnucej/podriadenej triedy a premýšľaniu o roku 1968 ako o porážke intelektuálnej snahy po moci (Konrad, Szelényi) alebo ako o boji elity s intelektuálmi, ktorí sa stali disidentmi. Tiež odmieta chápať špecificky intelektuálnu triednu moc ako diskurz pravdy a voľbu niektorej z diskurzívnych stratégií iba ako morálnu voľbu. Tento postup podľa neho redukuje diskurz na ideológiu v službách redistributívnej moci a zhmotňuje diskurz ako „hovorenie pravdy moci“. Ak chceme sledovať príčinnú súvislosť medzi rokom 1968 a rozpadom Československa v roku 1992, musíme chápať „novú triedu“ ako priestor konfliktných a odlišných diskurzívnych stratégií utvárajúcich sa po „bode obratu“, ktorým bola porážka Pražskej jari v auguste 1968.

Možné koalície alebo konflikty sú podľa Eyala dané blízkosťou v druhu a množstve kapitálu. To však nestačí na vysvetlenie vzniku rôznych frakcií v „novej triede“. Podľa Eyala vnútrotriedny boj možno opísať v termínoch nepretržitého vzájomného determinovania medzi poľom moci a priestorom diskurzívnych stratégií. Znamená to, že humanistickí intelektuáli s nedostatkom politického kapitálu mali menšiu pravdepodobnosť spolupracovať s režimom moci, ale väčšiu pravdepodobnosť stať sa disidentmi. Manažéri a byrokrati s menším podielom kultúrneho kapitálu mali menšiu pravdepodobnosť stať sa disidentmi a väčšiu pravdepodobnosť spolupracovať s režimom. Technokrati

zaujímali stredné pozície v poli moci a prejavovali rovnakú náklonnosť k reformám ako k vnútornému exilu. Po porážke Pražskej jari v roku 1968 sa zmenila rovnováha síl v poli moci. Politický kapitál byrokracie bol znovu oceňovaný, kultúrny kapitál intelektuálov bol devalvovaný. Odstup medzi intelektuálnou a byrokratickou triednou lokalizáciou vzrastal. Rok 1968 bol podľa Eyala (Eyal 2003: 26) „bodom obratu“, v ktorom došlo k dekonštruovaniu veľmi sporného modelu intelektuála ako teleologického redistribútora¹⁰. V dôsledku toho bolo spochybnené symbolické centrum priestoru diskurzívnych stratégií, ktorým bola stranická byrokracia, a začal sa intenzívny zápas o novú legitímnu definíciu roly inteligencie v spoločnosti. Triedne frakcie a skupiny inteligencie mimo symbolického centra „novej triedy“ sa dožadovali kolonizácie tohto centra a reinterpretácie alebo dokonca spochybnenia jeho opodstatnenosti. Niektoré frakcie žiadali uplatniť svoje mimoriadne teleologické znalosti a reformovať tak model inteligencie ako centrálného plánovača uplatňujúceho redistributívnu moc.

Pomocou analýz kariérových dráh postáv prvých postkomunistických vlád v Čechách a na Slovensku identifikoval Eyal štyri druhy diskurzívnych stratégií – spoluprácu, reformu, vnútorný exil a disent. Sú to alternatívne diskurzívne stratégie, okolo ktorých sa formovali frakcie

¹⁰ Pojem teleologického redistribútora Eyal v texte bližšie nevysvetľuje. Prevzal ho od Konrada a Szelényiho, ktorí ho použili vo svojej knihe *Intellectuals on the Road to Class Power* (Konrad – Szelényi 1979). Teleologického redistribútora u nich predstavuje „nová dominantná trieda“. Tá môže byť podľa nich vytváraná splynutím predchádzajúceho byrokratického štátu, technokracie a humanistickej inteligencie v súlade s ustanovením „cieľovo racionálneho systému socializmu“, to jest systému nazývaného racionálne prerozdelenie. Podľa Konrada a Szelényiho socializmus počas „obrodného procesu“ šesťdesiatych rokov vytváral podmienky vzniku „novej triedy“ tým, že dal väčší priestor inteligencii pri riadení spoločnosti. Socializmus tohto obdobia vytváral novú pozíciu centrálného plánovača v redistribučnom systéme, na ktorú mala inteligencia legitímny nárok, pretože ovládala teleologické vedomie. Pod teleologickým vedomím v tomto prípade možno rozumieť poznávanie účelu jednotlivých spoločenských javov a udalostí vzhľadom na cieľový stav spoločnosti, ktorým bolo vytvorenie beztriednej spoločnosti. V týchto súvislostiach bola rola inteligencie vo vedeckom usmerňovaní spoločnosti v duchu historických zákonitostí objavených marxizmom. Treba však povedať, že teleológia ako učenie o účelovosti všetkých javov, ktoré sú výsledkom pôsobenia síl zameraných na cieľ predtým určený, nie je typická iba pre marxizmus. Teleológiu ako spôsob myslenia možno identifikovať vo veľmi rôznorodých postupoch vždy vtedy, keď vedec tvrdí, že pozná cieľ, ku ktorému sa niečo vyvíja, a veci a javy interpretuje ako účelné pre tento cieľ.

novej triedy. Spolupráca znamená, že inteligencia akceptovala vládnu byrokratickú moc. Umiestňovala proces produkovania svojich práv do oficiálnej sféry. Táto skutočnosť zbližovala spolupracujúcich a reformných komunistov. Reformu ako diskurzívnu stratégiu uprednostňovali technokrati, ktorí boli pôvodne vylúčení z oficiálnych hierarchií, bojovali však tvrdo za návrat, aby mohli ovplyvňovať spoluprácou znútra. Spolupracujúci a reformní komunisti vytvárali tzv. vyššiu triedu. Tento termín zvolil Eyal preto, lebo identifikoval u nich v procese štrukturácie medzi- a vnútrogeneračné uzatváranie sa, teda sociálnu triedu zloženú z politicky a vzdelanostne privilegovaných. Proces výberu do elitného členstva uprednostňoval princíp, v ktorom vzdelanie bolo nevyhnutnou podmienkou na nábor do „novej triedy“. Reformní komunisti a spolupracujúci, aj keď ich formálne oddeľovalo kritérium nomenklatúrneho členstva, boli zviazaní rodinami a priateľstvom a zdieľali neformálne životné podmienky vyššej triedy. Reformátori požadovali prístup k rozhodovaniu na základe toho, že reprezentovali záujmy jednotlivých ekonomických sektorov alebo vedecko-technického stavu. Podľa Eyala to znamená, že chceli reprezentovať imanentnú racionálnu zvláštnosť každého stavu a na tomto základe obhajovať teleologickú rolu ako „prognostici“ (Eyal 2003: 30). Vnútny exil tvoril väčšinovú diskurzívnu stratégiu. Skladal sa z vysoko kvalifikovaní ľudí, ktorí neboli ani v opozícii, ani nesympatizovali s režimom. Vnútny exil znamená ústup do súkromnej sféry a odmietanie ideologickej a politickej oddanosti režimu. Praktiky produkovania svojej pravdy lokalizoval mimo oficiálnej sféry a v opozícii voči nej. V tomto zmysle bol obdobou disentu. Oba boli vylúčení (prípadne sa vylúčili) z kultúrnych, vedeckých alebo politických hierarchií. Disent sa snažil vytvárať „paralelné štruktúry“, ktoré označoval ako základ občianskej spoločnosti. Občianska spoločnosť bola blízka aj myšlienke súkromnej sféry rodiny a priateľstva, ktoré presadzoval vnútny exil. Disidenti a vnútny exil verili, že reprezentujú rodiacu sa občiansku spoločnosť, ktorú považovali za základ a žiaduci cieľ svojich diskurzívnych stratégií. V tom videli nový model roly intelektuála v spoločnosti. Hovorením o „antipolitike“ zdôrazňovali, že vízia občianskej spoločnosti má za následok odlišný spôsob začleňovania sa intelektuálov do politiky. Mysleli si, že intelektuáli môžu viesť občiansku spoločnosť ako „kňazi“ vo svetle určitých transcendentálnych práv. Vytvárali opozíciu voči spolupracujúcim a reformným komunistom, ktorí umiestňovali produkovanie svojich práv do oficiálnej sféry.

V období neskorého komunizmu bol priestor diskurzívnych stratégií polarizovaný týmito dvoma diskurzívnymi spoločenstvami. Každé z nich sa organizovalo okolo odlišnej vízie sociálnej roly intelektuálov v spoločnosti. Takáto potenciálna blízkosť diskurzívnych stratégií, zodpovedajúca poľu moci, tvorila po roku 1989 základ pre aktuálne triedne koalície. Tie polarizovali postkomunistické pole moci a viedli k zintenzívneniu politických zápasov, v priebehu ktorých sa Československo rozpadlo. Nežná revolúcia roku 1989 znamenala, že politický kapitál bol devalvovaný a kultúrny kapitál bol znovu ocenený. Keď aparát komunistickej strany prestal fungovať, spolupracujúci byrokrati stratili moc, zatiaľ čo intelektuálny disident ovládol rozsiahle zástupy počestnosťou svojej „charizmy“. V tomto kontexte sa technokrati a manažéri na strednej úrovni riadenia stali rozhodujúcimi mocenskými sprostredkovateľmi. Vlastnili oba druhy kapitálu a spojenectvá, ktoré vytvárali, determinovali budúci tvar postkomunistického poľa moci. Triedna pozícia technokratov a manažérov dávala rovnakú pravdepodobnosť vybrať si ako diskurzívne stratégie buď spoluprácu, alebo vnútorný exil. Táto voľba sa stala teraz rozhodujúcou pre utváranie bipolárnej konštelácie národných elít. Technokrati vnútorného exilu, hlavne Česi, sa spájali s disidentmi, kým reformní komunisti, hlavne Slováci, našli skôr prirodzeného partnera na spoluprácu v technokratoch, ktorí volili ako diskurzívnu stratégiu spoluprácu. V Čechách technokratov vnútorného exilu predstavovali monetaristicky orientovaní ekonómovia. Na Slovensku boli spolupracujúci technokrati zamestnaní v nomenklatúrnych a nižších riadiacich funkciách, ku ktorým sa po roku 1992 pripojili nacionálne orientovaní historici. V Čechách najväčší politický profit prinášala politická stratégia orientovaná na „antipolitiku“, ktorá zdôrazňovala odmietanie a odsúdenie komunistickej minulosti. Na Slovensku najväčší politický profit prinášala orientácia na opozičnú politickú stratégiu, ktorá zdôrazňovala rešpektovanie „slovenských špecifik“ v rôznych oblastiach spoločenskej reality. Špecifiká Slovenska integrovali manažérov, reformných komunistov a historikov do národnej frakcie „novej triedy“. Každá z týchto skupín sa dožadovovala reprezentovať odlišnú realitu neskorej komunistickej spoločnosti. Reformní technokrati hovorili za vedecko-technický vývoj, manažéri za industriálnu a agrárnu realitu a historici za realitu národa. Všetci mali podobné chápanie sociálnej roly inteligencie ako reprezentanta národných špecifik Slovenska. Tým, že sa cítili byť znalcami cieľov jednotlivých realít, ako aj prostriedkov, ako ich dosiahnuť, boli stále teleológmi, a tak vlastne

ochraňovali a zachovávali teleologickú rolu intelektuálov. Takto česká a slovenská frakcia „novej triedy“ vytvárala ostrú polarizáciu, ktorá vyústila do rozpadu Československa.

Eyal však nevysvetľuje príčiny pádu socializmu v Československu. Prostredníctvom termínu „nová trieda“ vysvetľuje iba rozpad Československa. Z jeho textu tiež nie je jasné, ako chápe vzťah medzi triedou a elitou. Jeho práca sa pohybuje na rozmedzí historickej sociológie a teórie tried.

Záver

V predchádzajúcom texte som sa snažil ukázať, akú úlohu má spoločenská zmena v triednych teóriách, resp. v akej pozícii sú triedy v teóriách spoločenskej zmeny. Vzťah triedy a zmeny v týchto teóriách nie je jednoznačný. Raz sa trieda objavuje ako dôsledok spoločenskej zmeny, inokedy ako jej príčina. V niektorých teóriách trieda v dôsledku spoločenskej zmeny mizne, v iných sa objavuje vo svetle nových interpretácií. Ktorý z týchto variantov sociológovia presadzujú, závisí od toho, ako interpretujú triedu alebo spoločenskú zmenu. Spojenie interpretácie triedy so spoločenskou zmenou v marxistických alebo tzv. silných triednych vysvetleniach viedlo k spochybneniu triedy ako analytického nástroja spoločenskej zmeny. Použitie triedy ako zamestnanckých zoskupení vedie k tomu, že spoločenská zmena je prechodom od jedného typu triednej štruktúry k inému. Spoločenská zmena vystupuje aj ako dôvod zmeny interpretácie triednej štruktúry. Omnoho zriedkavejšie sa v súčasnosti stretáme s interpretáciou spoločenskej zmeny ako dôsledku činnosti tried. V našom prípade v takejto pozícii vystupovala „nová trieda“. Skúmanie vzťahu triedy a zmeny poskytuje zároveň odpovede na otázky, či socialistické spoločnosti boli triedne, a či sú vôbec ešte triedy zmysluplné sociologické kategórie. Ale tiež vedie k otázkam, aké hlboké sú spoločenské zmeny, ak triedy napriek zmene pretrvávajú, alebo pretrvávajú iba triedne schémy a triedy sa v rámci nich menia. Teda objavujú sa nové triedy v tých istých triednych schémach alebo až vtedy, keď ich inak interpretujeme, a sú to vôbec ešte triedy? Odpovedať na tieto otázky však presahuje zameranie tejto štúdie.

LITERARÚRA

- ABRAMS, M. – ROSE, R., 1960: *Must Labour Lose?* Penguin, Harmondsworth.
- ANDERSON, B., 2003: Imaginární společenství. In Hroch, M. (ed): *Pohledy na národ a nacionalizmus. Čítanka textů*. Praha: SLON.
- BENDIX, R. – LIPSET, M., (eds.) 1967: *Class, Status and Power*. London: Routledge.
- BAUMAN, Z., 1988: *Legistrators and Interpretators*. Cambridge: Polity Press.
- BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1993: Transformácia sociálnej štruktúry. In *Sociológia* Vol. 25, No 4 – 5: 389-402.
- BURAWOY, M., 2001: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Class. In *American Journal of Sociology* Vol. 106, No. 4.
- CLARK, T. N. – LIPSET, M., 1991: Are social classes dying? In *Interena-tional Sociology*. Vol. 6, No. 4: 401-405.
- CROMPTON, R., 1998: *Class and Stratification: An Introduction to Current Debats*. Cambridge: Polity Press.
- DJILAS, M., 1957: *The New Class*. Praeger, New York.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H., 1992: *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- EYAL, G. – SZELÉNYI, I. – TOWNSLEY, E., 1998: *Making Capitalism without Capitalist*. London: Verso.
- EYAL, G. – SZELÉNYI, I. – TOWNSLEY, E., 2001: The Utopia of Post-socialist Theory and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology. In *American Journal of Sociology*, Vol. 106, No. 4.
- EYAL, G., 2003: *The Origins of Postcommunist Elites*. From Prague Spring to the breakup of Czechoslovakia. Minnesota: University of Minnesota Press.
- EVANS, G., 1996: Social class and interest formation in post-communist societies. In Lee D. J. – Turner, B. S. *Conflict about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. Essex: Longman Group Limited.
- FOUCAULT, M., 1994: *Diskurz, autor, genealogie*. Praha: Sloboda.
- FOUCAULT, M., 2000: *Dozerat' a trestat'. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram.
- GILROY, P., 1987: *There Ain't No Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation*. London: Unwin Hyman.
- GOLDTHORPE, J. H., 1996: Class and politics in advanced industrial societies. In *Conflict about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. Essex: Longman Group Limited.

- GOLDTHORPE, J. H. – MARSHALL, G., 1996: The promising future of class analysis. In Lee D. J. – Turner, B. S. *Conflict about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. Essex: Longman Group Limited.
- GOLDTHORPE, J. H. – LOCKWOOD, D., 1968: *The Affluent Worker: Political Attitude and Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOLDTHORPE, J. H. – LOCKWOOD, D., 1969: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOULDNER, W. A., 1979: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York: Seabury Press.
- HALL, S. – JEFFERSON, S., (eds.) 1975: *Resistance through Rituals*. London: Hutchinson.
- HOGGART, R., 1956: *The Uses of Literacy*. Harmondsworth: Penguin.
- KENNEDY, D. M., 2001: Postcommunist Capitalism, Culture and History. In *American Journal of Sociology*, Vol. 106, No. 4.
- KOCKA, J., 1990: Bürgertum and Professions in the Nineteenth Century: „Two Alternative Approaches“. In Burrage, M. – Torstenachl, R., (eds.) *Professions in Theory and History*. London: Sage.
- KONRAD, G. – SZELENYI, I., 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: Harvester Press.
- LEE, D. J. – TURNER, B. S., 1996: *Conflict about Class*. Debating Inequality in late Industrialism. Essex: Longman Group Limited.
- LENSKI, G. E., 1952: American Social Classes: Statistical Strata or Social Groups. In *The American Journal of Sociology*, Vol. 58, No. 2.
- LENSKI, G. E., 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill.
- HOLTON, R. – TURNER, B. S., 1994: Debate and Pseudodebate in Class Analysis: some unpromising aspects of Goldthorpe and Marshall's Defence. In *Sociology*, Vol. 28, No. 3: 799-804.
- MACHONIN, P., 1969: *Československá společnost*. Bratislava: Epocha.
- NISBET, R., 1959: The Decline and Fall of Social Class. In *Pacific Sociological Review* 2.
- OSSOWSKI, S., 1963: *Class Structure in the Social Consciousness*. New York: Macmillan.
- PAHL, R., 1993: Does Class Analysis Without Class Theory Have a Promising Future? A Replay to Goldthorpe and Marshall. In *Sociology*, Vol. 27, No. 2.
- PAKULSKI, J., 1993: The Dying of Class or of Marxist Class Theory? In *International Sociology* Vol. 8, No. 3: 279-292.
- PAKULSKI, J. – WATERS, M., 1996: *The Death of Class*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

- ROŠKO, R., 1995: *Smer moderné občianstvo*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- SAVAGE, M., 2000: *Class Analysis and Social Transformation*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- SOPÓCI, J., 2000: K vývoju sociálnej stratifikácie v SR v deväťdesiatych rokoch. In *Sociológia a spoločenská zmena*. Bratislava: Stimul.
- SOPÓCI, J. a kol., 2003: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- SMALL, S., 1994: *Racialised Barriers: The Black Experience in the US and England*. London: Routledge.
- SZELÉNYI, I., 2002: An Outline of the Social History of Socialism or an Auto-critique of an Auto-critique. In *The Future of Market Transition* Vol. 19.
- TUČEK, M. a kol., 2003: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Slon.
- TURNER, B. S., 1996: Capitalism, classes and citizenship. In *Conflict about Class*. Debating Inequality in late Industrialism. Essex: Longman Group Limited.
- WATERS, M., 1996: Succession in the stratification system. In *Conflict about Class*. Debating Inequality in late Industrialism. Essex: Longman Group Limited: 71-83.
- ZWEIG, F., 1961: *The Worker in an Affluent Society: Family Life and Industry*. London: Heineman.

SOCIÁLNY STATUS A VZDELANOSTNÁ MOBILITA NA SLOVENSKU V POVOJNOVÝCH ROKOCH 1948 – 1989¹

Katarína STRAPCOVÁ

Štúdia sa zaoberá skúmaním historických súvislostí, ktoré mali významný vplyv na sociálny status jednotlivcov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989, keď bolo Slovensko súčasťou Československej socialistickej republiky. Taktiež sa podrobnejšie venujeme skúmaniu vzdelanostnej mobility jednotlivcov v tomto časovom období. Pri analýze sociálnej mobility využívame relevantné štatistické indikátory a údaje zo sociologických výskumov.

Faktory, ktoré mali významný vplyv na sociálny status jednotlivcov a charakter vzdelanostnej mobility v socialisticom Československu, sú úzko prepojené s celkovým politickým kontextom. Povojnový vývoj v bývalom Československu však nebudeme hodnotiť komplexne. Zameriame sa len na niektoré kľúčové faktory vplývajúce na charakter a zmeny v sociálnej štruktúre obyvateľstva v čase socializmu.

Predovšetkým treba zdôrazniť silnú intervenciu mocenskej ideológie a politického kontextu, ktorá výrazne formovala charakter našej spoločnosti a silno vplývala na procesy sociálnej diferenciacie. Ide teda najmä o povojnový politický vývoj v Československu, ktorý charakterizuje nástup komunistov k moci. Dôsledky mocenského monopolu komunistov sa totiž prejavili tak v hospodárskej, ako aj sociálnej oblasti spoločenského života.

Ako vieme, veľká časť komunistickej ideológie vychádzala z marxizmu. Tento fakt sa priamo dotýka aj sociálnej štruktúry, keďže

¹ Štúdia je výsledkom autorkinej spolupráce na výskumných projektoch: *Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska* (projekt VEGA č. 2/ 2071/22, hlavný koordinátor PhDr. Bohumil Búzik), *Regionálna diferenciacia, regionálny rozvoj v SR v kontexte integračných dosahov* (štátna úloha výskumu a vývoja č. 2003 SP 51/028 06 00/028 06 02 – 2003, hlavný koordinátor Mgr. Ľubomír Falt'an, CSc.) a *Meniace sa alebo miznúce triedy? Triedna štruktúra a sociálna stratifikácia na Slovensku na prelome tisícročia* (projekt VEGA č. 2/5117/25, hlavný koordinátor PhDr. Bohumil Búzik).

Marxova teória tried a triedneho boja sa stala jej významnou súčasťou. Marx videl historický vývoj ako striedanie spoločensko-ekonomických formácií, pričom tá kapitalistická bola charakteristická dvoma antagonistickými triedami – proletariátom a buržoáziou. Cieľom snaženia a vyvrhnutím historického vývoja spoločnosti malo byť nastolenie komunizmu, teda vznik novej a spravodlivej beztriednej spoločnosti. Hlavným aktérom týchto zmien mal byť podľa Marxa proletariát.² Z ideologicky definovaného kľúčového postavenia robotníckej triedy vyplývala aj jej následná pozitívna diskriminácia. Robotnícky pôvod sa sledoval v rôznych záznamoch a prostredníctvom určovania príjmacích kvót sa stal výhodou vo viacerých výberových konaniach, napríklad pri prijímaní uchádzačov na niektoré stredné a vysoké školy.

V štúdiu sa však nesnažíme podrobnejšie rozoberať marxistickú ideológiu a jej dosah na sociálnu štruktúru. Skôr nás zaujíma reálny vývoj a niektoré konkrétne opatrenia, ktoré mali vplyv na procesy sociálnej diferenciácie počas socializmu. Pri identifikovaní kľúčových faktorov vývoja sociálnej štruktúry a mobility sa sústreďujeme najmä na faktory ovplyvňujúce sociálny status jednotlivca. Sociálny status definujeme pomocou klasických indikátorov sociálneho statusu, a tými sú vzdelanie, povolanie a príjem. Pôsobenie ideológie vládnucej komunistickej strany sa výrazne prejavilo vo všetkých nami sledovaných oblastiach (školsťvo, hospodárstvo a štruktúra zamestnaní, distribúcia príjmov). Preto je potrebné upozorniť práve na tie momenty povojnového vývoja spoločnosti, ktoré na charakter týchto indikátorov vplývali najsilnejšie.

Centrálne riadené hospodárstvo a jeho vplyv na zamestnanosť a distribúciu príjmov

Ako jeden z dôležitých faktov súvisiacich s politickým kontextom po roku 1948 bola zásadná redukcia súkromného vlastníctva³, teda takmer

² Marxova koncepcia tried bola neskôr doplnená a kategorizovala obyvateľov socialistickej spoločnosti do troch neantagonistických tried – robotníkov, roľníkov a pracujúcej inteligencie (pozri Sopóci a Búzik 1999).

V Ústave ČSSR z roku 1960 hneď prvá veta čl. 1 definuje základné zložky triednej štruktúry obyvateľstva: „ČSSR je socialistický štát založený na pevnom zväzku robotníkov, roľníkov a inteligencie, na čele ktorého je robotnícka trieda.“ Ústavou určený model sociálnej štruktúry je zrejme historickým unikátom bývalých socialistickej spoločností.

³ Rôzne praktiky znárodňovania fábrik a pôdy boli po rozpade Rakúsko-Uhorska dosť časté. Podobne, po druhej svetovej vojne prezidentské dekréty E. Beneša

úplná *eliminácia súkromného hospodárskeho sektora* (februárové udalosti, boj proti veľkokapitálu, znárodnenie priemyslu, cielená likvidácia živnostníkov a malých podnikateľov, združovanie pôdy a kolektivizácia poľnohospodárstva). Historik Ľubomír Lipták popisuje tieto udalosti takto:

„Február nebol len zavŕšením, ale aj počiatkom epochy. Zavŕšením bol predovšetkým v tom, že mnohé, o čo sa predtým tak tuho a zdĺhavo bojovalo, bolo možné teraz rýchlo uskutočniť: sociálne zákonodarstvo, novú etapu znárodnenia, pozemkovej reformy.

Vyššie 90 000 ľudí na Slovensku dostávalo slávnostné dekréty na pôdu zo skonfiškovaných majetkov nad 50 ha, na každého pripadlo priemerne po 2,11 ha. Boli znárodnené niektoré celé odvetvia, všetky závody nad 50 zamestnancov, takže znárodnený priemysel riadil už továrne, v ktorých pracovalo vyše 84% pracovníkov slovenského priemyslu. Bol znárodnený celý zahraničný obchod, veľkoobchod, kúpele.

Kľúčové pozície hospodárstva boli pevne v rukách štátu a štát v rukách robotníckej triedy... Akákoľvek »československá cesta k socializmu« vyžadovala, aby robotnícka trieda a revolučná strana našli svoj spôsob, ako zapojiť do nového režimu tých, čo do Februára boli rozptýlení na oboch stranách barikády, malovýrobcov, roľníctvo, stredné vrstvy, slovom neproletársku časť národa.“ (Lipták 1998: 292)

Ako opisuje autor ďalej, z ideologických dôvodov boli stredné vrstvy – malovýrobcovia, živnostníci a súkromný obchod – likvidované ako tzv. liahne a zálohy kapitalizmu. Nasledovalo rýchle skomunálnovanie a združstevňovanie živností, obchodov, rôznych služieb i slobodných povolání, ktoré sa realizovalo „podivuhodne hladko a tak povediac šmahom, v priebehu dvoch až troch rokov“ (Lipták 1998: 295).

z jesene 1945 umožnili znárodnenie kľúčových priemyselných závodov, bánk, súkromných poisťovní a taktiež sa uskutočnila pozemková reforma. (Kováč 1999: 303)

Čo sa týka majetku obyvateľov, nešlo len o zabavovanie nehnuteľného majetku bohatých po roku 1945 a 1948. Veľká časť obyvateľov prišla po menovej reforme v júni 1953 o svoj majetok vo forme úspor, ktoré boli výmenou peňazí v nevýhodnom kurze znehodnotené. Menová reforma bola uskutočnená i napriek ubezpečeniam vtedajšieho prezidenta A. Zápotockého, že toto opatrenie sa nebude realizovať. Reforma spôsobila pokles životnej úrovne obyvateľstva a následné vlny nespokojnosti, v niektorých závodoch boli organizované i protestné štrajky. Na upokojenie verejnej mienky v tom čase vláda zrušila lístkový systém zásobovania a znížila ceny tovarov v maloobchode.

Podnikateľská vrstva bola takmer úplne zlikvidovaná, pričom v roku 1948 bolo na Slovensku ešte „68 267 drobných živností, z toho 40 708 v remeslách, 20 693 v obchode, 5 418 v pohostinstve a 1 448 v doprave. Dovedna zamestnávali 150 019 osôb vrátane majiteľov“ (Kováč 1999: 353). Na živnostníkov sa vyvíjal neuveriteľný tlak z rôznych strán, boli obmedzovaní tzv. suchou cestou (keď im zoštátnený veľkoobchod prestal distribuovať tovar), formou prídeltov na výrobné suroviny a materiály, ako aj ich vyradovaním z prídeltového systému zásobovania. Pod takýmto tlakom sa mnohí z nich dobrovoľne vzdávali svojich živností a odchádzali pracovať do štátneho alebo družstevného sektora. Nemožno sa diviť, že sa vrstvu živnostníkov skutočne podarilo „vysušiť“ a možnosť podnikania sa stala len teoretickou.

Podobné tlaky sa vyvíjali aj na roľníkov, ktorí sa mali postupne začleňovať do vznikajúcich jednotných roľníckych družstiev. Naoko dobrovoľné rozhodnutie samostatne hospodáriacich roľníkov bolo podporované i rôznymi formami nátlaku.⁴

Tieto procesy mali nepochybne výrazný vplyv aj na sociálnu štruktúru a mobilitu jednotlivcov i celých spoločenských skupín na Slovensku⁵, keď bola pôsobením tzv. diktatúry proletariátu prakticky zlikvidovaná väčšina príslušníkov vtedajšej strednej vrstvy (menší vlastníci, živnostníci, obchodníci, slobodné povolania), a to pod ideologickou nálepkou „boja proti vykorisťovateľom“.

Naproti tomu v ústave zakotvené dominantné postavenie robotníckej triedy malo aj praktické efekty. Robotnícky pôvod sa stal v určitých oblastiach niečím ako „konkurenčnou výhodou“ jednotlivcov. Robotníci a domácnosti robotníkov boli v socialistickom Československu najpo-

⁴ Roľníci odmietajúci vstúpiť do družstiev boli vystavení „dávkovým nátlakom: rozpisom dodávok, prísnyh vymáhaním nesplnených výkupných úloh, vysokými daňami, prepúšťaním príbuzných vzdorovitých roľníkov i samotných početných kovorolníkov zo zamestnania alebo povolávaním do pracovných jednotiek armády“ (Lipták 1998: 298). V rámci akcií proti tzv. kulakom sa dokonca presídľovali celé ich rodiny.

⁵ V čl. 7 Ústavy ČSSR z roku 1960 je definovaná aj tzv. socialistická hospodárska sústava, v ktorej sú výrobné prostriedky zospoločnené a celé národné hospodárstvo je plánovito riadené.

Čl. 8 definuje základné formy socialistického spoločenského vlastníctva, a to štátne vlastníctvo (národný majetok) a družstevné vlastníctvo (majetok družstiev). Zaujímavý je tiež čl. 9, ktorý hovorí o možnosti súkromného podnikania: „V medziach socialistickej hospodárskej sústavy je prípustné malé súkromné hospodárstvo založené na osobnej práci a vylučujúce vykorisťovanie cudzej pracovnej sily.“

četnejšou skupinou obyvateľov (hoci časom postupne rástla i skupina nemanuálnych zamestnancov) a takmer všetky reformy v sociálnej sfére sa odvolávali a odohrávali so zreteľom na zlepšovanie sociálneho postavenia robotníkov.

Pri skúmaní historických faktov a súvislostí sa teda ukazuje, že časť sociálnej mobility v tomto období zďaleka nebola prirodzenou mobilitou. Naopak, bola to až „*násilná*“ či „*riadená*“ *mobilita*, ktorú možno označiť ako ideologicky riadený proces, ktorý súvisel s prenasledovaním a likvidáciou tzv. buržoáznej triedy, kde bolo cieľom komunistickej diktatúry diskriminovať ľudí s tzv. buržoáznym pôvodom⁶. Takáto nálepka bola v tom čase vskutku dosť nebezpečná, títo ľudia sa zneužívali ako „obetní baránkovia“ na zakrytie neúspechov vlády a na upokojenie verejnej mienky, ktorá bola rozbúrená napr. nedostatkom tovaru v obchodoch a státím v dlhých radoch. Pomocou tejto nálepky boli, ako vieme, odstraňovaní aj vysokopostavení ľudia z radov vtedajšej vlády. Komunisti príliš nedôverovali inteligencii, keďže práve tá mohla byť zdrojom kritiky a strojcom nových zmien (tento fakt sa výrazne prejavil napr. v udalostiach po roku 1968). Preto bola vzdelaná inteligencia pod zvýšeným dohľadom a neustále sa kontrolovala jej lojalita s ideológiou.

„Po februári 1948 podľahla sociálna štruktúra silnej deformácii. Komunisti najprv zlikvidovali podnikateľskú vrstvu, vrátane drobných živnostníkov, potom roľníkov ako samostatný stav. Rozdiely medzi sociálnym postavením robotníka a roľníka sa napokon vytratili. Citeľne sa znížil spoločenský status inteligencie. Tým sa spoločnosť sociálne vyrovnala. V postavení nad spoločnosťou sa ocitla iba skupina komunistických funkcionárov na rôznych úrovniach“ (Kováč 1999).

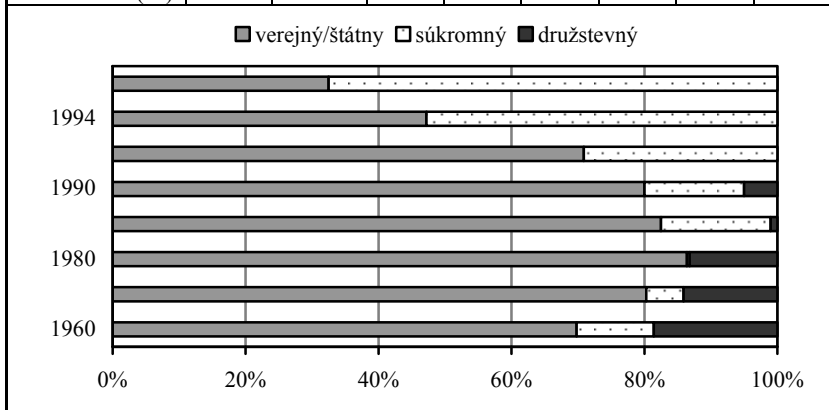
⁶ „Nepriprôsobiví“ jednotlivci, ktorí sa odmietali dobrovoľne podriaadiť nátlaku a diktátu komunistického vedenia boli často priamo či nepriamo zastrašovaní. Nepriame zastrašovanie kriticky zmýšľajúcich ľudí sa uskutočňovalo napr. prostredníctvom zrežirovaných komunistickou mocou nespravodlivých monsterprocesov. Taký bol aj proces s V. Clementisom, ministrom zahraničných vecí, ktorý bol ako predstaviteľ buržoázneho nacionalizmu a agent imperializmu odsúdený na smrť. Nálepka „agent buržoázie“ či „kapitalista“ teda znamenala v niektorých prípadoch aj ohrozenie života.

Ľudia však boli aj priamo perzekvovaní alebo boli stíhaní ich príbuzní. Stigmatizácia buržoáznym pôvodom bola často prekážkou pri hľadaní zamestnania či pri prijímaní detí takto označených ľudí na štúdium na stredných a vysokých školách.

Vráťme sa však k povojnovému utlmeniu súkromného podnikania. Následky tohto zhora riadeného procesu nám umožní sledovať tabuľka č. 1, ktorá zaznamenáva presuny pracovných síl v rámci štátneho, družstevného a súkromného hospodárskeho sektora až do roku 2000.

Tabuľka č. 1 **Pracujúci v hospodárstve SR podľa sektorov**
(v tis. osôb)

	1960	1970	1980	1989	1990	1992	1994	2000
<i>Obyvateľstvo*</i>	3 994	4 528	4 984	5 276	5 298	5 307	5 347	5 401
Pracujúci v hosp. SR	1 551	1 973	2 285	2 504	2 458	2 175	2 096	1 862
Podľa sektorov: Verejný, resp. štátny	1 082 69,8%	1 583 80,2%	1 974 86,4%	2 066 82,5%	1 966 80,0%	1 504 69,1%	990 47,2%	606 32,5%
Súkromný	180 11,6%	111 5,6%	10 0,4%	413 16,5%	369 15,0%	618 28,4%	1 106 52,8%	1 256 67,5%
Družstevný**	289 18,6%	279 14,1%	301 13,2%	25 1,0%	123 5,0%	- (245)	- (170)	- (80)
Evidovaní nezamestnaní	-	-	-	-	40	260	371	506
Miera nezamestnanosti (%)	-	-	-	-	1,5	10,4	14,6	17,9

Zdroj údajov: Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1994 a 2001.

* Obyvateľstvo: stredný stav.

** Družstevný sektor od roku 1991 už ako súčasť súkromného sektora.

Je zrejmé, že podiel osôb pracujúcich v súkromnom sektore bol v porovnaní so štátnym sektorom (označovaný po roku 1990 ako verejný)

minimálny. V roku 1960 pracovalo 69,8% pracujúcich v štátnom sektore, 18,6% v družstevnom sektore a len 11,6% v súkromnom sektore. V roku 1980 pracovalo v súkromnom sektore dokonca len 0,4% pracujúcich. Vysoký podiel zamestnanosti v štátnom sektore je zaujímavý aj z hľadiska vývoja distribúcie príjmov. Vývoj miezd zamestnancov bol totiž tiež riadený štátom a uskutočňoval sa prostredníctvom „demokratického centralizmu“, prakticky teda zhora určenými úpravami platových tabuliek v jednotlivých hospodárskych sektoroch.

Samozrejme, výrazné zmeny v hospodárskom sektore nastali po roku 1989, pričom nepochybne veľký podiel na tomto vývoji mala zmena legislatívnych rámcov. Nové zákony umožnili rozvoj súkromného sektora, napr. nový zákon o živnostenskom podnikaní z roku 1991 (č. 455/1991 Zb., tzv. živnostenský zákon) opätovne stabilizoval postavenie živnostníkov na trhu práce.⁷

Tabuľka č. 2 Domácnosti podľa spoločenských skupín v roku 1976*

Spoločenské skupiny domácností:	Slovensko		ČSSR spolu
	počet domácností	%	
Robotníci	607 373	42,1	41,2
Zamestnanci	351 967	24,4	25,7
Družstevní roľníci	107 319	7,5	5,5
Samostatne hosp. roľníci	1348	0,1	0,1
Samostatne činné osoby	567	0,0	0,1
Dôchodcovia (bez ekon. aktívnych)	270 413	18,8	21,2
Dôchodcovia (ekon. aktívni)	95 018	6,6	5,7
Ostatní	7 765	0,5	0,5
<i>Spolu</i>	<i>1 441 770</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Zdroj údajov: Mikrocensus 1977, Československá statistika 1978.

* V mikrocenze boli zisťované údaje o domácnostiach za rok 1976.

Podobne v tabuľke č. 2 môžeme sledovať, že v roku 1976 podiel domácností súkromných roľníkov a domácností samostatne činných

⁷ Širšie rámce hospodárskych zákonov sú v súčasnosti nanovo ustanovené v Ústave SR z roku 1992, napr. v čl. 35, ktorý hovorí: „Každý má právo na slobodnú voľbu povolania a prípravu naň, ako aj právo podnikat' a uskutočňovať inú zárobkovú činnosť“, ako aj v čl. 55: „Hospodárstvo Slovenskej republiky sa zakladá na princípoch sociálne a ekologicky orientovanej trhovej ekonomiky. Slovenská republika chráni a podporuje hospodársku súťaž.“

osôb bol na Slovensku a v celej ČSSR v porovnaní s ostatnými spoločenskými skupinami domácností minimálny. V dôsledku zmien po roku 1948 sa hospodárstvo začalo v plnej miere rozvíjať na základe centrálného riadenia a plánovania, pričom na Slovensku sa stal centrálnou oblasťou rozvoja ťažký priemysel (strojársky, zbrojársky, hutnícky a chemický priemysel).

Proces povojnovej obnovy krajiny a industrializácie prevažne agrárneho a rurálneho Slovenska bol veľmi intenzívny. Nárast robotníckych profesií bol znateľný, keďže v takmer každom väčšom meste vznikol priemyselný závod, zhusťovala sa infraštruktúra (cesty a železnice), stavali sa elektrárne i nové sídliská a nové objekty občianskej vybavenosti (školy, materské školy, samoobsluhy, domy kultúry, plavárne, ihriská, rekreačné zariadenia pre pracujúcich a pod.). Je potrebné poznamenať, že mnoho stavieb vzniklo na základe dobrovoľnej brigádnickej práce občanov, prípadne za ich pomoci pri dostavbe (napr. Trať mládeže, materské školy, domy kultúry a iné. „Akcie Z(et)“ na podporu zveľaďovania sídel). Napriek proklamovanej dobrovoľnosti týchto akcií bola sociálna kontrola (napr. zo strany kolegov alebo susedov) taká silná, že takmer neumožňovala neúčast' na týchto aktivitách.

Budovateľské nadšenie bolo veľmi silné a ako naznačuje historik Lipták, „civilizačná premena krajiny, jej *industrializácia* je cieľom takým dávnym, vytúženým, naliehavým, že na čas prekryval ak nie všetko, tak iste mnoho“ (Lipták 1998: 316). Boli to teda práve industrializačné procesy a nové hospodárske úspechy, postavené do centra záujmu spoločnosti a neustále v médiách zdôrazňované, ktoré umožnili „privrieť oči“ nad viacerými nespravodlivosťami páchanými v tom období.

„Dielo, ktoré za krátke historické obdobie vzišlo spod rúk ľudu našej krajiny, je obdivuhodné. Ak uvážime, že vlastné prvé povojnové roky pohltila rekonštrukcia vojnou zničenej krajiny, za desaťročie pokročilo Slovensko na ceste k modernizácii a prispôsobovaniu sa vyspelým krajinám a národom viac ako predtým za oveľa dlhší čas.

Najmä prirovnanie s obdobím hospodárskej stagnácie medzi dvoma vojnami je presvedčivé. Generácie, ktoré zažili medzivojnové roky s hospodárskymi krízami, ktoré mali v pamäti demontáže fabrik, pustnutie celých krajov, dychtivo sledovali každú novú fabriku, každý kilometer novej cesty, tešili sa z každej novej výroby, pracovnej príležitosti.

Celé Slovensko žilo v ovzduší očakávania, ktoré sa dnes tak zreteľne pociťuje v »tmavých kútoch Slovenska«, pokiaľ už neprepadli

rezignácii; celé Slovensko bolo kedysi Kysucami, Oravou, južným či východným Slovenskom. Očakávania sa plnili nad očakávanie. Priemysel, školstvo, kultúra vykazovali v rubrikách štatistík skoky, ktoré udivovali, a nebolo pochybností o ich správnosti, každý, kto sadol do vlaku, mohol vidieť za pár hodín viac novostavieb, ako ich vzniklo za dvadsať rokov Československej republiky.“ (Lipták 1998: 317-318)

Proces industrializácie úzko súvisel aj s procesom urbanizácie, keďže pracovnú silu nevyhnutnú na fungovanie naplánovaných veľkých závodov bolo potrebné sústrediť, a teda premiestniť z vidieka do miest. V pomerne krátkom čase intenzívna migrácia obyvateľstva do miest spôsobila, že sa súčasné Slovensko stalo krajinou s prevažujúcim podielom mestského obyvateľstva (pozri Pašiak 1990, Gajdoš 2002).

Zatiaľ čo v roku 1920 bol podiel mestského obyvateľstva len 18% (Európa 46,2%), v roku 1950 to bolo 26,2% (Európa 55,2%), v roku 1970 už 37,0% (Európa 69,4%) a v roku 1980 Slovensko prvýkrát presiahlo hranicu 50% podielu mestského obyvateľstva (50,2%, Európa 75,9%). V roku 1990 už nárast nie je taký výrazný – 56,0% a v roku 2000 je podiel mestského obyvateľstva 56,5%, pričom v Európe je to 82,7% (Gajdoš 2002).

Industrializácia a urbanizácia⁸ Slovenska mali vplyv aj na zamestnanecký status a vývoj zamestnanosti v jednotlivých hospodárskych odvetviach. Zatiaľ čo v roku 1948 pracovalo v priemyselnom odvetví len 21,2% pracujúcich a 60,2% ich pracovalo v poľnohospodárstve (Gajdoš 2002), v roku 1970 už pracovalo v priemysle 31,3% pracovníkov a len 22,9% ich pracovalo v poľnohospodárskom sektore. V roku 1985 pracovalo v priemysle 33,9% pracujúcich a podiel pracujúcich v poľnohospodárstve sa znížil na 13,5%.⁹ Takisto možno sledovať i zvyšovanie podielov zamestnancov v stavebníctve a energetike, ale aj v obchode

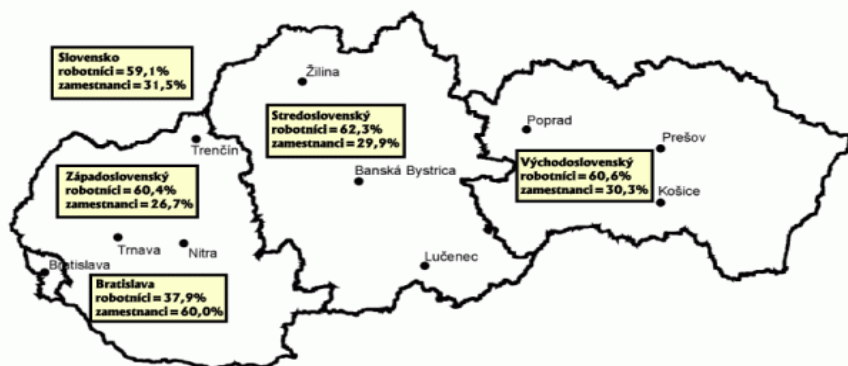
⁸ Vysoká intenzita procesu industrializácie a urbanizácie na Slovensku mala okrem pozitívnych i negatívne dôsledky, ktoré boli a stále sú kritizované. Napríklad stavba nových závodov nebola vždy dôsledne premyslená, nezvažovali sa ekologické riziká niektorých stavieb. Rovnako rýchla výstavba veľkých sídlisk na okrajoch miest mala a má svoje negatívne dôsledky, napr. sociálne (nižšia sociálna kontrola, anonymita, oslabenie susedských vzťahov, koncentrácia sociálno-patologických javov), ale aj estetické (nižšia estetická kvalita prostredia – málo zelene, prehustenosť, uniformita architektúry a pod.).

⁹ V roku 2001 boli podiely pracujúcich dokonca len 5,9% v poľnohospodárstve a 26,9% v priemyselnom sektore (Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2002).

a verejnom stravovaní, školstve, zdravotníctve a v ďalších oblastiach služieb.

Čo sa týka regionálnych rozdielov v zamestnanosti v štyroch krajoch, existovali tu isté výnimky. Ako môžeme sledovať na mape, hlavné mesto SR Bratislava mala vďaka koncentrácii štátnej administratívy už tradične znížený podiel robotníkov a družstevných roľníkov a naopak, zvýšený podiel skupiny zamestnancov. Západoslovenský kraj mal posilnenú sociálnu skupinu družstevných roľníkov (12,2% oproti priemeru Slovenska 8,4%), Stredoslovenský kraj zase mierne zvýšený podiel robotníkov.

Skupiny robotníkov a zamestnancov v rámci ekonomicky aktívnych obyvateľov v roku 1980

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980, Bratislava 1982.

Špecifiká socialistického trhu práce a ich vplyv na sociálny status

Ďalším z dôležitých faktorov súvisiacich s centrálnou riadeným hospodárstvom počas vlády komunistov sú niektoré špecifiká trhu práce, a to najmä tzv. *politika plnej zamestnanosti* v bývalom socialistickom Československu. Vidíme, že v tabuľke č. 1 údaje o nezamestnaných do roku 1990 chýbajú, a to najmä v dôsledku takto formulovanej politiky zamestnanosti. Rovnosť ako sociálny a politický ideál mal v komunistickej ideológii stálu a silnú pozíciu (ideál smerovania k beztriednej spoločnosti) a ako taký sa prejavil aj v praktických opatreniach, ako bolo

ústavne zakotvené právo na prácu a dokonca povinnosť pracovať¹⁰. Práca bola sociálnou istotou ekonomicky aktívnych ľudí, stabilita pracovných miest bola vysoká, nezamestnanosť prakticky neexistovala, ba dokonca bola považovaná za znak trestnej činnosti, za príživníctvo, keďže iné zdroje príjmov boli výrazne obmedzené. Negatívnym dôsledkom stratégie plnej zamestnanosti bola prezamestnanosť v jednotlivých hospodárskych odvetviach. Takáto „vynútená“ prezamestnanosť mala za následok najmä deformáciu pôsobenia mechanizmov ponuky a dopytu na trhu práce a negatívne vplývala na celkovú výkonnosť hospodárstva, ktorá bola z dnešného hľadiska značne nízka.

Ďalším výrazom socialistického rovnostárstva v praxi bolo umelé vyrovnávanie rozdielov medzi platmi pracovníkov v rôznych odvetviach hospodárstva, pričom *proces mzdovej nivelizácie* dokladajú aj empirické údaje v tabuľke č. 3 a č. 4.

V tabuľke č. 3 možno sledovať rozdelenie miezd obyvateľov na sklonku socializmu, ako aj porovnávať Slovensko so susednými krajinami (kam v tomto prípade zaraďujeme i ČR). V ideálnom prípade by úplná rovnosť odmien by existovala vtedy, ak by každý človek dostal rovnakú mzdu. To, ako vieme, je len hypotetická situácia a v realite je výška plátov ľudí rôzna. Ak zoradíme všetkých zarábajúcich obyvateľov podľa výšky platu vzostupne, môžeme sledovať, aký podiel z celku si rozdelí napr. 20% najmenej zarábajúci ľudí a aký celkový podiel si z koláča „odkrojí“ 20% najlepšie zarábajúcich ľudí.¹¹

Ako vidíme, v roku 1988 by si na Slovensku spodných 20% najmenej zarábajúcich obyvateľov rozdelilo spolu 12% celkových príjmov (čiže o 8% menej, ako by to bolo v prípade úplnej rovnosti, keď si 20% ľudí rozdelí 20% celkového príjmu). Najbohatší, a teda najlepšie zarábajúci kvantil, teda horných 20% obyvateľov, by si rozdelil 30,4%

¹⁰ Čl. 19 v Ústave SR z roku 1960 sa o právach a povinnostiach občanov uvádza: „V spoločnosti pracujúcich môže jednotlivec dospieť k plnému rozvinutiu svojich schopností a k uplatneniu svojich oprávnených záujmov len aktívnou účasťou na rozvoji celej spoločnosti, predovšetkým patričným podielom na spoločenskej práci. Preto práca v prospech celku je prvoradou povinnosťou a právo na prácu prvoradým právom každého občana.“

Čl. 21 ďalej definuje, že „právo na prácu a na odmenu za ňu je zabezpečené celou socialistickou hospodárskou sústavou, ktorá nepozná hospodárske krízy ani nezamestnanosť a zaručuje ustavičné zvyšovanie reálnej odmeny za prácu“.

¹¹ Pre viac informácií k vývoju mzdovej diferenciácie v bývalom Československu pozri Večerník 1969.

celkových príjmov. Giniho koeficient je na úrovni 0,18 alebo 18%, čo možno hodnotiť ako veľmi nízke číslo, a teda ako nízku úroveň príjmových nerovností na Slovensku. Oproti Maďarsku v roku 1989 je to takmer 11-bodový rozdiel, pričom najbohatších 20% ľudí by si tu rozdelilo až takmer dvojnásobok, teda 40% celkových príjmov (Gini = 0,29). Krátko po revolúcii v roku 1989, teda v roku 1992, možno na Slovensku sledovať len mierne zmeny v podieloch jednotlivých kvantilov na celkových príjmoch. Naproti tomu v ostatných troch susedných krajinách, a to najmä v Poľsku, nastali výraznejšie posuny v prospech najlepšie zarábajúcich ľudí v najvyššom kvantile.

Tabuľka č. 3 **Distribúcia príjmov vo vybraných krajinách**

Kvantilové skupiny	Percento celkových miezd v každom kvantile							
	Česká rep.		Maďarsko		Poľsko		Slovensko	
	1988	1992	1989	1992	1989	1992	1988	1992
0 – 20	11,9	11,1	8,9	8,4	12,7	11,2	12,0	12,6
> 20 – 40	15,7	14,6	13,4	12,7	16,1	14,6	15,8	15,6
> 40 – 60	19,2	17,9	17,2	16,4	18,5	17,2	19,0	18,5
> 60 – 80	22,9	22,1	22,0	21,6	21,5	21,0	22,8	22,1
> 80 – 100	30,3	34,3	38,5	40,9	31,2	36,0	30,4	31,2
Spolu:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Giniho koeficient*</i>	<i>0,19</i>	<i>0,23</i>	<i>0,29</i>	<i>0,32</i>	<i>0,18</i>	<i>0,25</i>	<i>0,18</i>	<i>0,18</i>

Zdroj údajov: Databáza SOCO, údaje citované podľa Večerník, 1998: 59.

* Giniho koeficient je mierou nerovností, v tomto prípade mzdových nerovností. Pohybuje sa v rozpätí 0 (dokonalá rovnosť) až 1 (úplná nerovnosť). Čím vyšší je Giniho koeficient, tým vyššia je úroveň sledovaných nerovností.

V tabuľke č. 4 možno sledovať nárast príjmov domácností v sedemdesiatych rokoch. Môžeme však porovnať aj jednotlivé typy domácností a ich príjmy. Najvyššie príjmy dosahovali domácnosti zamestnancov, po nich nasledovali domácnosti družstevných roľníkov v roku 1970, prípadne domácnosti ekonomicky aktívnych dôchodcov v roku 1976. Najnižší priemerný čistý mesačný príjem mali v rámci ekonomicky aktívnych domácností, domácnosti robotníkov (992 Kčs, 1 228 Kčs).

Tabuľka č. 4 **Čisté peňažné mesačné príjmy domácností v rokoch 1970 a 1976**

	Priemerný čistý mesačný príjem v ČSSR (v Kčs)	
	rok 1970	rok 1976
ČSSR spolu	1019	1273
ČSR	1078	1327
SSR	892	1153
Spoločenské skupiny domácností:		
Robotníci	992	1228
Zamestnanci	1187	1457
Družstevní roľníci	1087	1334
Dôchodcovia (bez ekon. aktívnych)	711	940
Dôchodcovia (ekon. aktívni)	1036	1353
Príjmové skupiny domácností:	Podiely domácností ČSSR v príjmových skupinách	
	rok 1970	rok 1976
do 600	15,4%	4,3%
601 – 800	16,5%	11,1%
801 – 1 200	36,2%	32,3%
1 201 – 1 600	19,8%	26,0%
1 601 – 2 000	8,0%	14,7%
2 001 a viac	4,1%	11,6%
Spolu	100,0%	100,0%

Príjmová skupina (Kčs)	rok 1970 (priemer 1019 Kčs)	rok 1976 (priemer 1273 Kčs)
do 600	15,4%	4,3%
601 – 800	16,5%	11,1%
801 – 1200	36,2%	32,3%
1201 – 1600	19,8%	26,0%
1601 – 2000	8,0%	14,7%
2001 a viac	4,1%	11,6%

Zdroj údajov: Mikrocenzus 1977, Československá statistika 1978.

Napriek existencii istých rozdielov možno konštatovať, že boli relatívne veľmi nízke. Za relatívne nízky možno považovať aj rast príjmov domácností v rokoch 1970 – 1976 (len cca 25% nárast za obdobie šiestich rokov, na Slovensku mierne vyšší nárast – cca 30%), aj keď v súvislosti s kúpnu silou obyvateľstva treba pripomenúť vysokú stabilitu cien počas socializmu a dokonca niekoľko vln znižovania cien v obchodoch (ceny boli regulované štátom). Prejavujú sa aj isté deformácie vyvolané riadenou nivelizáciou príjmov, napr. domácnosti obyvateľov pracujúcich v menej výkonnom poľnohospodárskom sektore mali dokonca vyšší príjem než domácnosti robotníkov pracujúcich v sektore priemyslu.

Tabuľka č. 4 podáva prehľad aj o distribúcii príjmov domácností v rámci jednotlivých príjmových skupín. Rozloženie domácností pripomína normálne rozdelenie, hoci vzhľadom na celkovo nižší priemerný príjem slovenských domácností možno predpokladať, že na Slovensku boli domácnosti umiestňované skôr v ľavej časti príjmovej distribúcie v bývalej ČSSR, teda smerom k nižším príjmovým skupinám.

V súvislosti s distribúciou príjmov je taktiež potrebné si uvedomiť *zvýšený význam mzdy ako zdroja celkového príjmu domácnosti*, keďže počas éry socializmu boli iné príjmové zdroje, napr. príjmy súvisiace s vlastníctvom nejakého majetku, minimálne. „Distribúcia príjmov bola zhustená, k čomu najviac prispela mzdová regulácia, nízka návratnosť investícií do vzdelania, ale aj obmedzenie súkromného vlastníctva, ktoré zredukovali kategórie príjmov v podstate len na pracovné a sociálne príjmy.“ (Lubyová, Maroš, Uramová 1998: 892) Pritom jedine domácnosti dôchodcov boli viac než na pracovné príjmy odkázané na príjmy zo sociálneho zabezpečenia (dôchodky).

Centrálna „zhora“ riadenej mzdovej regulácii sa vyčíta, že nereflektovala odlišnú dynamiku hospodárskych odvetví (priemysel, služby a poľnohospodárstvo), určovala platové rozpätia (čím následne zabezpečovala stabilné rozpätia medzi najnižšími a najvyššími platmi) a zvyšhodňovala neproduktívne odvetvia hospodárstva na úkor produktívnych (napr. spomínané neprirodzené navyšovanie platov v poľnohospodárstve). Týmto spôsobom boli zabezpečené minimálne rozdiely v odmeňovaní pracujúcich.

Rovnostárske princípy v odmeňovaní za vykonanú prácu viac-menej úspešne zotreli rozdiely medzi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovnými silami, medzi manuálnou a nemanuálnou prácou, medzi schopnými a menej schopnými zamestnancami, medzi produktívnou a

neproduktívnu prácou a pod. Naopak, významná bola politická funkcia mzdovej nivelizácie pre štátny socializmus, keďže okrem vyrovnávania sociálnych rozdielov „slúžila k udržaniu politickej lojality významných robotníckych skupín“ (Večerník 1998: 41).

Mzda v socialistickom štáte teda nebola rovnako významným indikátorom sociálneho statusu alebo pozície jednotlivca v danej spoločenskej hierarchii, tak ako to je v štátoch s fungujúcou trhovou ekonomikou. Práve tu je totiž typická konzistencia indikátorov sociálno-ekonomického statusu, teda vzdelania – povolania – príjmu (Matějů a Kreidl 2000, Večerník 1998), pričom na margo legitimizácie existencie príjmových nerovností sa argumentuje:

„Odlišný individuálny prínos k spoločenskému blahobytu a príslušná motivácia oprávňujú príjmovú nerovnosť, umožňujú optimálnu alokáciu práce a podmieňujú ekonomickú efektívnosť a rast. Nerovnosť v príjmoch zároveň spolupôsobí na spoločenské rozvrstvenie (vertikálnu stratifikáciu), kedy sú ľudia súbežne rozlišovaní na základe vzdelania, profesie a príjmu.“ (Večerník 1998: 41)

Nivelizácia miezd a jej negatívny vplyv na trh práce v bývalej ČSSR (zniženie alebo strata pracovnej motivácie, nízka produktivita práce a pod.) boli, dá sa povedať, typickým príkladom tzv. radikálneho rovnostárstva, keď sa namiesto rovnosti príležitostí presadzuje rovnosť výsledkov (Keller 1996).

Pre našu analýzu je teda dôležitý fakt zníženého významu príjmu ako indikátora sociálneho statusu jednotlivcov, keďže ten pod vplyvom regulovanej mzdovej nivelizácie nedostatočne reflektuje sociálny status toho-ktorého respondenta.

Politický kapitál¹² ako významný indikátor sociálneho statusu

Na rozdiel od zníženého významu príjmu ako indikátora sociálneho statusu po politickom prevrate v roku 1948 vzrástol význam politickej

¹² Pierre Bourdieu píše o sociálnom priestore ako o „štruktúre diferencovaných postavení, z ktorých každé je definované miestom, ktoré zaberá v rozdelení určitého druhu kapitálu“ (Bourdieu 1998: 22). Vo Francúzsku pritom najvýznamnejšiu úlohu zohráva najmä ekonomický a kultúrny kapitál. V prípade socialistických krajín však Bourdieu upozorňuje i na veľký význam ďalšieho princípu diferenciácie sociálneho priestoru, a to na význam *politického kapitálu* či *sociálneho kapitálu politického typu*, ktorý sa získava cez odborové a stranícke aparáty a reprodukuje sa sieťami rodinných vzťahov.

príslušnosti jednotlivcov. Po prevrate a nástupe komunistov do vedenia štátu bolo členstvo v komunistickej strane takmer nevyhnutnou podmienkou na získanie významnejšej pozície v štátnej administratíve či v riadení. Vedúce funkcie v centrálne riadenom štáte, teda rôzne posty v administratíve, v ekonomike a iných oblastiach, boli obsadzované takmer výlučne dosadením ľudí blízkych KSS. Stranická legitimácia sa stala v mnohých prípadoch výhodou, ktorú neprevážil ani talent, odborné znalosti, skúsenosti či schopnosti jednotlivcov. Tým sa meritokratické princípy odmeňovania na základe výkonových princíпов a zásluh naďalej vážne deformovali a boli potláčané v prospech ideologických princíпов.

Možno konštatovať, že určitým spôsobom bola deformovaná aj samotná politická príslušnosť, ako je to zrejme v každom totalitnom štáte. Narušený bol napríklad princíp dobrovoľnosti členstva, a to rôznymi menšími či väčšími formami nátlaku, napr. zisťovaním politickej príslušnosti pracovníkov na pracovisku, výzvami kolegov na podanie prihlášky do strany a pod. Stranická legitimácia v tom čase skutočne mohla otvoriť mnoho dverí, prípadne aspoň poslúžiť na zbavenie sa neprijemných otázok. Naopak, v iných prípadoch prílišné otáľanie zbavovalo tzv. bezpartajných ľudí, hoci aj kvalifikovaných odborníkov, ich pracovných funkcií, prípadne sa pre nich podobné funkcie stali nedostupnými.

Medzi ďalšie zvláštnosti totalitnej KSS patrila i výchova svojich sympatizantov. Komunistická štátostrana venovala veľkú pozornosť aj ideologickej výchove detí a mládeže už od základnej školy. Deti sa zúčastňovali na slávnostných ceremoniáloch, na ktorých dostávali iskričkové preukazy a neskôr zasa preukazy pionierske. Mládež bola organizovaná v SZM (Socialistický zväz mládeže). Neumožnenie členstva v týchto masových organizáciách bolo chápané aj ako trest, ktorý v ideológiou presiaknutej spoločnosti stigmatizoval deti ako určitým spôsobom „menejcenné“, čo dokonca mohlo dieťaťu spôsobiť aj vážne problémy (napr. neodporúčenie na vybranú strednú školu a pod.).

V súvislosti s politickou angažovanosťou je tiež potrebné spomenúť, že KSS¹³ bola stranou so širokou členskou základňou. V roku 1945 mala 203 609 členov, potom ich počet klesal a opätovne stúpал, pričom

¹³ Komunistická strana Československa vznikla v roku 1921. Z nej sa v roku 1939 vyčlenila Komunistická strana Slovenska, ktorá pôsobila do roku 1948, keď sa opätovne zjednotila s KSČ. Počas vojny pôsobila strana v ilegite, do vedenia sa dostala v roku 1948 po februárovom politickom prevrate.

začiatkom roku 1948 mala KSS opäť okolo 200 000 členov (Barnovský 1992). Na porovnanie Demokratická strana, ktorá vyhrala voľby v máji 1946, mala taktiež vysoký počet – 257 000 členov (Lipták 1998).

Ako opisuje Barnovský (1992: 266), KSS bola nielen stranou robotníkov, hoci ich členstvo prevažovalo. V súvislosti s vývojom po roku 1948 paradoxne ešte v roku 1945 patrili do KSS aj živnostníci (9,8%), ako aj menší podiel príslušníkov inteligencie (6,7%). Ostatok členov tvorili robotníci (69%) a roľníci (12,4%). Ako rástol vplyv KSS, rástol i jej stranický aparát a byrokratizovali sa jej formy riadenia:

„Po februári 1948 rýchlo rástol stranický aparát budovaný podľa princípu odvetvového riadenia, v ktorom sa presadzovala byrokratická hierarchia. Keďže tento aparát mal v rámci uplatňovania takzvanej vedúcej úlohy strany kontrolovať zodpovedajúce oblasti riadenia štátu, vznikla charakteristická duplicita stranických a štátnych aparátov. Podobne sa postupovalo aj voči rozrastajúcim sa aparátom spoločenských organizácií a tak došlo k úplnej byrokratizácii spoločenského riadenia; volené orgány strany, štátu a spoločenských organizácií začali fungovať len formálne. Vo volených orgánoch štátu i spoločenských organizácií, ako aj v ich aparátoch nadobudli prevahu členovia KSČ.

Budovanie organizácií komunistickej strany na pracoviskách značne prispelo k »zrastaniu« strany, štátu a spoločenských organizácií a k vytváraniu systému totalitnej moci stranicko-štátnej byrokracie. V tomto systéme strana mala »vedúcu úlohu«, spoločenské organizácie funkciu jej »prevodových pák«. Systém bol riadený a budovaný zhora nadol, bez akejkoľvek spätnej väzby k občanovi.

Takto KSČ (a teda aj KSS) prestávala byť politickou stranou združujúcou ľudí, podľa slov svojich stanov, dobrovoľne, na základe presvedčenia a správnosti jej programu. Postupne sa menili pohnútky pre vstup do nej: KSČ sa stávala organizáciou združujúcou ľudí predovšetkým podľa ich vzťahu k moci. Veľkú úlohu tu zohral aj de facto fungujúci princíp kádrového limitu pre nestraníkov, ktorý ambicióznym jednotlivcom nútil vstúpiť do komunistickej strany často aj proti svojmu presvedčeniu.“ (Sikora 1992: 284 – 285)

Ako autor ďalej uvádza, tieto trendy sa prejavili aj na raste členskej základne, pričom v polovici roku 1948 už mala KSS 407 000 členov, tento počet však po stranických previerkach poklesol na 267 560. V roku 1948 bola zavedená tzv. kandidátska lehota na vstup do strany, ktorá bola jeden rok pre robotníkov a dva pre ostatných, pričom počas ideologického uvoľnenia v roku 1968 bola táto lehota zrušená, no

neskôr, v normalizačných rokoch, opätovne zavedená. V roku 1953 počet členov poklesol na 183 936, pričom „príčinou bolo nielen vylučovanie za najrôznejšie úchyľky, ale aj strach funkcionárov z prílevu mladých ľudí, ktorí by mohli narušiť zabehané metódy práce a ustálené osobné vzťahy v stranických organizáciách. Neskôr, po roku 1956, sa počet členov KSS dlhodobo stabilizoval na niečo vyše 300 000 členoch a kandidátoch.“ (Sikora 1992: 285)

Na účely našej analýzy je teda potrebné vyzdvihnúť význam politickej príslušnosti jednotlivcov v čase komunistickej totality. Indikátor „účasť na riadení“ (sledovaný najčastejšie počtom podriadených pracovníkov), ktorý je jedným z dôležitých indikátorov sociálneho statusu, bol totiž (najmä u ľudí v najvyšších riadiacich funkciách) spätý s členstvom v KSS. Takéto tesné prepojenie a podmienenosť jedného indikátora sociálneho statusu (riadiaca funkcia) iným (politická aktivita) vlastne narušujú jeho autonómnosť. A nás to následne núti sledovať širší kontext faktorov pôsobiacich na sociálny status jednotlivcov.

Vzdelanie ako indikátor sociálneho statusu

Medzi ľuďmi pretrváva názor, že úspech v živote možno dosiahnuť prostredníctvom dobrého vzdelania a že dobré vzdelanie je, aj keď nie zárukou, tak určite výhodou na získanie vplyvu, výhodnej spoločenskej pozície a sprostredkovane aj výhodou na získanie vyššej životnej úrovne.

Rovnako na makroúrovni sa vzdelanie a vzdelanostná úroveň obyvateľov považuje za významný sociálno-ekonomický faktor, pričom napr. v ekonomike naznačuje celkovú úroveň kvalifikovanosti pracovnej sily.¹⁴ V sociálnej oblasti sa vzdelanostná úroveň obyvateľstva sleduje a používa na tvorbu viacerých indikátorov životnej úrovne, napr. ako súčasť komplexného indikátora tzv. ľudského rozvoja (*human development index*), ktoré sa uverejňujú v publikácii v *Human Development Reports* vydanej organizáciou UNDP.

¹⁴ Najmä v súvislosti s teóriami ľudského kapitálu. Ekonomické teórie ľudského kapitálu interpretujú vzdelanie ako investíciu do pracovnej sily, čo je porovnateľné napríklad s investíciou do výrobných zariadení, a zaoberajú sa otázkami investovania času a peňazí do zlepšovania kvality pracovníkov odbornou prípravou a vzdelávaním. Zdôrazňuje sa tiež, že profesie, ktoré vyžadujú vyššie vzdelanie, musia byť lepšie zaplatené, ak chcú prilákať dostatočné množstvo pracovníkov, pretože tí očakávajú návratnosť investície do ľudského kapitálu (Veľký sociologický slovník 1996).

Ako sme už spomenuli, vzdelanie patrí medzi významné indikátory spoločenského postavenia ľudí a je tiež významným prostriedkom horizontálnej i vertikálnej mobility v spoločnosti. Sociálna štruktúra v socialistickom Československu však bola z hľadiska konzistencie indikátorov sociálneho statusu výrazne deformovaná, čo sa prejavilo najmä na istom oslabení prepojenia medzi vzdelaním a príjmom. Klasické očakávanie – čím vyššie vzdelanie, tým vyšší príjem – bolo pod vplyvom tlaku procesov mzdovej nivelizácie značne narušené. Josef Alan v publikácii *Československá společnost* konštatuje existenciu rozporu medzi verbálnym a materiálnym ohodnotením vzdelania vo vtedajšej spoločnosti a zamýšľa sa nad tým „aké nerentabilné sú z hľadiska príjmu investície, ktoré vzdelanie od jedinca vyžaduje“ (Alan 1969: 281). Napriek tomu však autor považuje vzdelanie za závažný faktor sociálneho statusu (a to najmä vo vzťahu k celkovej životnej úrovni a životnému štýlu jednotlivca) a konštatuje celkový nárast hodnoty vzdelania ako prirodzenej a nutnej súčasti individuálneho života.

Po roku 1948 možno vývoj na Slovensku, pokiaľ ide o rozvoj vzdelanosti a rozšírenie možností prístupu k vzdelaniu, hodnotiť ako pozitívny. Vzdelaniu sa venovala zvýšená starostlivosť a vzdelanostná úroveň niektorých generácií obyvateľov počas socializmu výrazne vzrástla. Je potrebné pripomenúť aj niektoré prostriedky, ktoré boli na tento účel použité. Po nástupe socializmu boli zrušené súkromné školy a existovali len školy štátne. Taktiež sa zrušili poplatky za štúdium na školách a deklaroval sa rovný prístup k vzdelaniu a právo na vzdelanie pre všetkých.¹⁵ Postupom času bola uzákonená napr. 10-ročná povinná školská dochádzka, bezplatné školské učebnice a školské pomôcky, siete školských družín a pod. Okrem iného sa vytvorila aj relatívne hustá sieť verejných knižníc.

¹⁵ Čl. 24 Ústavy ČSSR z roku 1960 hovorí, že všetci ľudia majú právo na vzdelanie. „Toto právo je zabezpečené základným školským vzdelaním všetkej mládeže, ktoré je do veku 15 rokov povinné a bezplatné, ako aj sústavou bezplatných škôl, ktorá v stále širšej miere poskytuje úplné stredné vzdelanie, všeobecné alebo odborné, a vzdelanie vysokoškolské. Na ďalšie prehĺbenie vzdelania slúži organizácia štúdia pracujúcich popri zamestnaní a bezplatného odborného školenia v závodoch a v jednotných roľníckych družstvách i kultúrna a osvetová činnosť štátu a spoločenských organizácií.“

Čo sa týka niektorých špecifik vzdelávacieho systému v bývalom socialistickom Československu, jedným z nich bolo kádrovanie študentov pri prijímaní na stredné a vysoké školy. Vplyv ideológie bol viditeľný aj vo vzdelávacom systéme, kde sa „pozitívna diskriminácia zo strany komunistov sústreďovala na podporu vzdelanostných príležitostí pre deti z nižších tried, a naopak negatívne výberové kritériá boli používané na elimináciu výhod inteligencie spreď roku 1948, elit, malých podnikateľov a samostatne hospodáriacich roľníkov“ (Kreidl 2001).

Okrem povinnej školskej dochádzky sa rovnako rozširoval i počet študentov a učiteľov v školách (čo, samozrejme, spôsobil aj demografický rast obyvateľov), ako to možno sledovať tabuľke č. 5.

Tabuľka č. 5 **Žiaci/študenti a učitelia na školách v rokoch 1960 – 1990** (v tis. osôb)

	1960	1970	1980	1990
Žiaci a študenti na školách materských	83,9	101,4	231,2	216,3
základných	711,5	758,7	670,0	721,7
stredných	90,3	149,7	165,0	149,4
vysokých	29,6	49,6	76,8	63,8
Učitelia na školách materských	4,1	8,8	16,2	18,6
základných	28,2	36,1	33,3	37,2
stredných	4,4	7,6	9,4	10,5
vysokých	2,9	5,9	7,4	7,8
– v tom: profesori + docenti	0,5	1,1	1,7	2,7
Podiel študentov vysokých škôl z príslušnej vekovej skupiny (%)	6,9%	9,5%	13,4%	13,8%

Zdroj údajov: Štatistická ročenka SR 2002.

Tabuľka č. 6 následne sumarizuje vzdelanostnú úroveň obyvateľov Slovenska starších ako 15 rokov v rokoch 1970 a 1980 (údaje sú zo sčítania obyvateľov v týchto rokoch). Vidíme, že za sledované desaťročie sa najviac zvýšil počet vysokoškolsky vzdelaných ľudí, a to takmer na dvojnásobok. Významne vzrástol aj počet ľudí s úplným stredným odborným a vyšším odborným vzdelaním (ukončeným maturitou).

Podiel osôb so základným vzdelaním bol v roku 1980 naďalej dosť vysoký, čo je však spôsobené aj vekovým intervalom nami sledovaného obyvateľstva (starší ako 15 rokov). Šanca na dosiahnutie stredného vzdelanostného stupňa je pre mladších ľudí malá, keďže ešte nemajú možnosť mať ukončené stredné školy, a tak sýtia kategóriu ľudí so základným vzdelaním.

Tabuľka č. 6 **Úroveň vzdelania obyvateľov Slovenska starších ako 15 rokov v rokoch 1970 a 1980**

Vzdelanie	1970 (%)	1980 (%)	1980 počet v tis.	Index 1980/1970
základné*	63,4	53,5	1 974,5	98,8
učňovské	17,0	20,7	764,4	137,1
stredné odborné	3,8	2,6	96,2	77,5
úplné stredné všeobecné	3,8	4,1	152,7	123,2
úplné str. odborné + vyššie odborné	9,0	13,9	511,0	172,7
vysokoškolské	3,0	5,2	190,3	190,4
<i>Spolu</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>3 689,1</i>	<i>112,2</i>

□ základné*

▣ učňovské

■ stredné odborné

▤ úplné str. všeob.

▥ úplné str. odb.+VO

▧ vysokoškolské

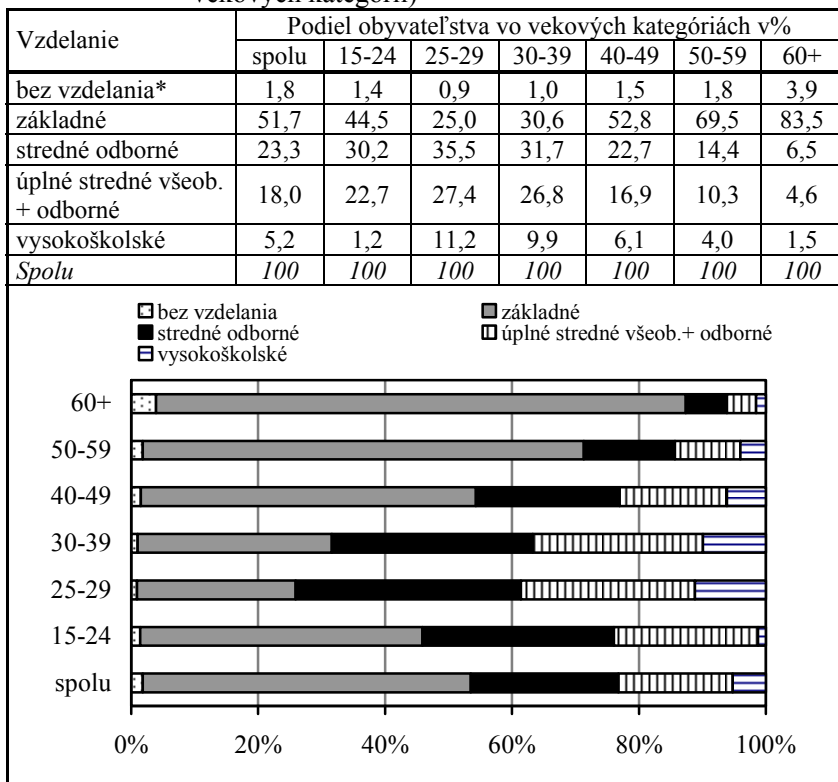
Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980, Bratislava 1982.

* Základné vzdelanie vrátane neukončeného základného vzdelania a bez údajov o vzdelaní.

Diferenciáciu vzdelanostnej štruktúry podľa veku možno porovnať v tabuľke č. 7. Začalo platiť, že mladšie generácie sa výrazne posunuli v kvalite vzdelania v porovnaní so staršími generáciami (ak už ukončili proces vzdelávania). Výrazne pritom klesol podiel nízkokvalifikovaných ľudí v mladších vekových skupinách – podiel ľudí so základným vzdelaním je v kategórii 25 – 29 rokov len 25%, pričom v kategórii ľudí nad 60 rokov malo základné vzdelanie až 83,5%.

Ďalším diferenciačným faktorom vzdelanostnej úrovne je región. Na základe údajov z tabuľky č. 8 vidíme zvýhodnené postavenie hlavného mesta SR Bratislava, kde je podiel osôb s najvyšším ukončeným základným vzdelaním výrazne menší ako v ďalších krajoch Slovenska.

Tabuľka č. 7 **Úroveň vzdelania obyvateľov Slovenska po sčítaní v roku 1980** (obyvatelia starší ako 15 rokov podľa vekových kategórií)

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980, Bratislava 1982.

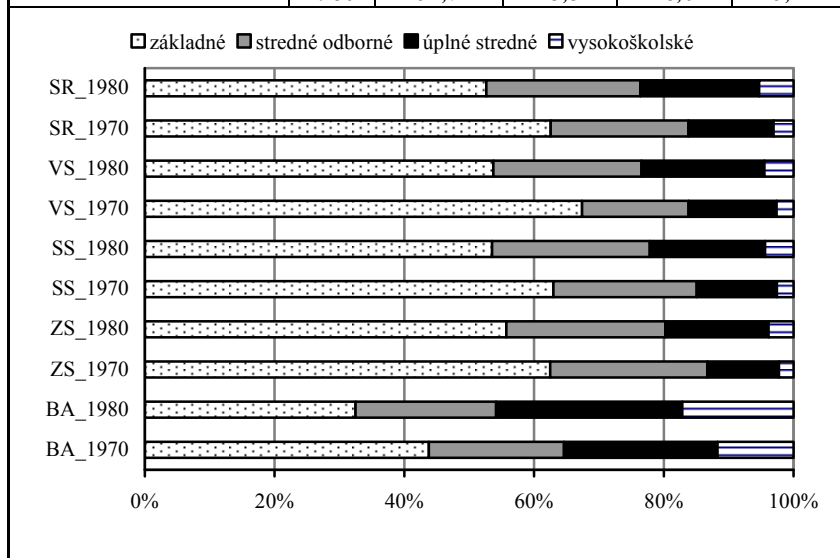
* Vráťane kategórie bez údajov o vzdelaní.

Naopak, rádovo vyšší, takmer trojnásobok oproti priemeru Slovenska, je tu podiel ľudí s vysokoškolským vzdelaním. Rovnako vyšší je i podiel ľudí s úplným stredoškolským vzdelaním s maturitou. Takúto odchýlku možno pripisovať koncentrácii riadiacich zamestnaneckých pozícií v hlavnom meste, ktoré je sídlom štátnej administratívy. Taktiež je možné odchýlku pripísať vyššej koncentrácii vysokých škôl v hlavnom meste a následne charakteru migrácie vysokoškolsky vzdelanej časti obyvateľstva, keďže študenti študujúci na vysokých školách v Bratislave tu bežne ostávali natrvalo a hľadali si tu pracovné

príležitosti. Vzdelanostná štruktúra ostatných troch krajov je relatívne vyrovnaná s výnimkou mierne podpriemerného podielu ľudí s úplným stredoškolským vzdelaním v Západoslovenskom kraji.

Tabuľka č. 8 **Úroveň vzdelania v rokoch 1970 a 1980 v štyroch krajoch Slovenska**

	Rok	Podiel obyvateľov nad 15 rokov v %			
		základné	stredné odborné	úplné stredné	vysokoškolské
Hlavné mesto Bratislava	1970	43,3	20,6	23,4	11,6
	1980	31,8	21,2	28,1	16,8
Západoslovenský kraj	1970	61,5	23,8	10,9	2,2
	1980	55,0	24,2	15,7	3,8
Stredoslovenský kraj	1970	61,6	21,6	12,1	2,5
	1980	52,4	23,8	17,4	4,3
Východoslovenský kraj	1970	64,5	15,7	13,0	2,5
	1980	52,7	22,4	18,6	4,4
<i>Slovensko spolu</i>	1970	61,0	20,7	12,8	3,0
	1980	51,7	23,3	18,0	5,2

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980, Bratislava 1982.

Na základe týchto údajov možno vo všeobecnosti konštatovať výrazný rast vzdelanosti v mladšej časti populácie Slovenska po roku 1948, a to najmä pod vplyvom rôznych reforiem v oblasti školstva. Vidíme, že počas sledovaného obdobia (1970 – 1980) sa najviac zvýšil počet vysokoškolsky vzdelaných ľudí, a to takmer na dvojnásobok. Významne vzrástol aj počet ľudí s úplným stredným odborným a vyšším odborným vzdelaním (ukončeným maturitou).

Taktiež možno konštatovať existenciu regionálnych rozdielov medzi jednotlivými krajinami Slovenska, kde najrozvinutejším regiónom z hľadiska vzdelanostnej úrovne obyvateľov je Bratislava (pozri mapu).

Podiely vyššieho vzdelania obyvateľov v jednotlivých krajinách Slovenska v roku 1980

(Podiely obyvateľov s ukončeným stredoškolským vzdelaním s maturitou a s vysokoškolským vzdelaním)

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980, Bratislava 1982.

Vzdelanostná mobilita v SR na základe údajov z výskumu triednej a sociálnej štruktúry ČSSR v roku 1978. Analýza mobilitných tabuliek.

Zdroje údajov a ich reprezentatívnosť

V predchádzajúcej časti sme skonštatovali povojnový nárast vzdelanosti v populácii Slovákov. Okrem tohto všeobecného konštatovania nás však bude konkrétnejšie zaujímať to, v akých skupinách obyvateľov a akým tempom táto vzdelanosť rástla. Budeme sa snažiť získať informácie o tom, ktoré generácie najviac ťažili z rozširujúcich sa možností vzdelávania sa a či sa napríklad ženám podarilo znížiť istý vzdelanostný hendikep oproti mužom, ktorý mali v predchádzajúcom období.

Z hľadiska poznatkov o sociálnej stratifikácii v bývalom Československu patrí medzi najvýznamnejšie publikácie kniha Pavla Machonina a kol. z roku 1969 s názvom *Československá spoločnosť*. Štúdie jednotlivých autorov vychádzajú z údajov z empirického výskumu a poskytujú nám dôležité informácie a podrobnosti o celkovom charaktere sociálnej stratifikácie a o kvalite vzdelania vo vtedajšej spoločnosti. Hoci sa podobné výskumy uskutočnili aj neskôr, výsledky už neboli tak komplexne a podrobne publikované.

Výskum, ktorý sme realizovali, teda náš zdroj primárnych dát, sa uskutočnil v Československu v roku 1978 pod názvom *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR 1978* (ďalej len „TSS 78“). Na výskume spolupracovali Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Ústav filozofie a sociologie SAV, Federální statistický úřad, Český statistický úřad a Slovenský štatistický úrad. Výskum sa uskutočnil v období od 15. 10. do 6. 11. 1978, populáciu pre výber respondentov tvorili osoby vo veku 15 – 70 rokov.

Celkovú skúmanú slovenskú vzorku tvorilo 5 538 respondentov. Z hľadiska výskumu vzdelanostnej mobility sme sa rozhodli skúmať len tú časť populácie, ktorá s najväčšou pravdepodobnosťou už ukončila svoje vzdelávanie. Rozhodli sme sa preto vylúčiť mladších respondentov a vybrať len populáciu nad 24 rokov. Pritom sme vylúčili aj respondentov s neukončeným vzdelávaním, teda tých so statusom študenta (len jeden prípad študenta nad 24 rokov v analyzovanom dátovom súbore). Vzorka sa teda zmenšila na 4 267 respondentov.

Z hľadiska zhodnotenia reprezentatívnosti vzorky vo výbere TSS 78 sme sa pokúsili údaje z výskumu porovnať s údajmi Sčítania ľudu, domov a bytov z roku 1980 (ďalej len „SLDB 80“). Dôležité je upozorniť na dvojročný časový posun medzi údajmi (roky 1978 a 1980). Získať presnejšie údaje o vzdelanostnej štruktúre obyvateľov v roku 1978 však nie je možné, keďže sa tento údaj aktualizuje len pri sčítaní obyvateľov.

Porovnanie údajov z oboch dostupných zdrojov do istej miery komplikovala rozdielnosť rozsahu populácií. Pri sčítaní je určená horná veková hranica najčastejšie ako „65 a viac rokov“. V TSS 78 bola určená horná veková hranica 70 rokov. Keďže presnejšie údaje zo SLDB 80 nemáme k dispozícii, nie je možné vždy vyčleniť ľudí nad 70 rokov a následne určiť podiely v jednotlivých kategóriách len pre ľudí vo veku 25 – 70 rokov. Problém sa ukázal ako aktuálny najmä pri údajoch o najvyššom dosiahnutom vzdelaní.

Tabuľka č. 9 **Podiely respondentov podľa pohlavia, vekových kategórií, vzdelania a krajov** (TSS 78 a SLDB 80, len respondenti vo veku 25 – 64 rokov)

	TSS 78*		SLDB 80**		% -ný rozdiel TSS 78 – SLDB 80
	počet	%	počet	%	
muži	1 805	47,6	1136082	48,9	-1,3
ženy	1 991	52,4	1186389	51,1	+1,3
<i>Spolu</i>	<i>3 796</i>	<i>100</i>	<i>2 322 471</i>	<i>100</i>	
Podľa veku:					
25 – 34	1 083	28,5	803236	34,6	-6,1
35 – 44	935	24,6	553478	23,8	+0,8
45 – 54	1 054	27,8	546459	23,5	+4,3
55 – 64	726	19,1	419298	18,1	+1,0
<i>Spolu</i>	<i>3 798</i>	<i>100</i>	<i>2 322 471</i>	<i>100</i>	
Podľa vzdelania:					
ukončené + neukončené ZŠ	1 822	48,0	1116547	48,1	-0,1
ŠŠ bez maturity	1 088	28,6	577958	24,9	+3,7
ŠŠ s maturitou	657	17,3	454592	19,6	-2,3
VŠ	231	6,1	173374	7,4	-1,3
<i>Spolu</i>	<i>3 798</i>	<i>100</i>	<i>2 322 471</i>	<i>100</i>	
Podľa krajov:					
Bratislava	287	7,6	201 816	8,7	-1,1
Západoslovenský	1 392	36,7	788 022	33,9	+2,8
Stredoslovenský	1 164	30,6	704 923	30,4	+0,2
Východoslovenský	955	25,1	627 710	27,0	-1,9
<i>Spolu</i>	<i>3 798</i>	<i>100</i>	<i>2 322 471</i>	<i>100</i>	

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980 (Bratislava 1982) a Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980 – Vybrané údaje za okresy SSR (Bratislava september 1984).

* Celkový počet 25 – 64-ročných respondentov v TSS 78 je 3 798. Prípadný rozdiel v celkovom súčte tvoria chýbajúce odpovede.

** Údaje zo SLDB 80, podiely prepočítané pre populáciu vo veku 25 – 64 rokov (2 322 471 obyv.).

Zo skúseností môžeme predpokladať, že existuje vzájomné prepojenie veku a dosiahnutého vzdelania, keďže v minulosti boli možnosti vzdelávania sa obmedzenejšie a prístup k vzdelávaniu bol z finančných dôvodov často sťažený. Starší ľudia preto dosahovali obyčajne len nižšie

stupne vzdelania. Dalo by sa teda očakávať, že respondenti nad 70 rokov budú sýtiť najmä kategóriu základného vzdelania. Pri údajoch zo sčítania sa nám však odfiltrovať obyvateľov nad 70 rokov nepodarilo. Údaje z výskumu preto môžeme presne porovnať len s údajmi zo sčítania pre kategórie obyvateľov vo veku 25 – 64 rokov. Rozhodli sme sa teda, že aj vo výskume TSS 78 budeme pracovať s respondentmi vo veku 25 – 64 rokov. Naša konečná vzorka je teda 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

Čo sa týka základných demografických znakov, distribúciu celkového počtu respondentov v porovnaní s údajmi zo SĽDB 80 sumarizuje tabuľka č. 9.

Na základe týchto údajov možno konštatovať, že existujú isté odchýlky pri porovnávaní údajov zo SĽDB 80 a z TSS 78. Aby sme dátový súbor TSS 78 prispôbili našim potrebám, rozhodli sme sa údaje vážiť. Váhy sme získali na základe kombinácie indikátorov pohlavie, vek a vzdelanie.

Analýza intergeneračnej vzdelanostnej mobility

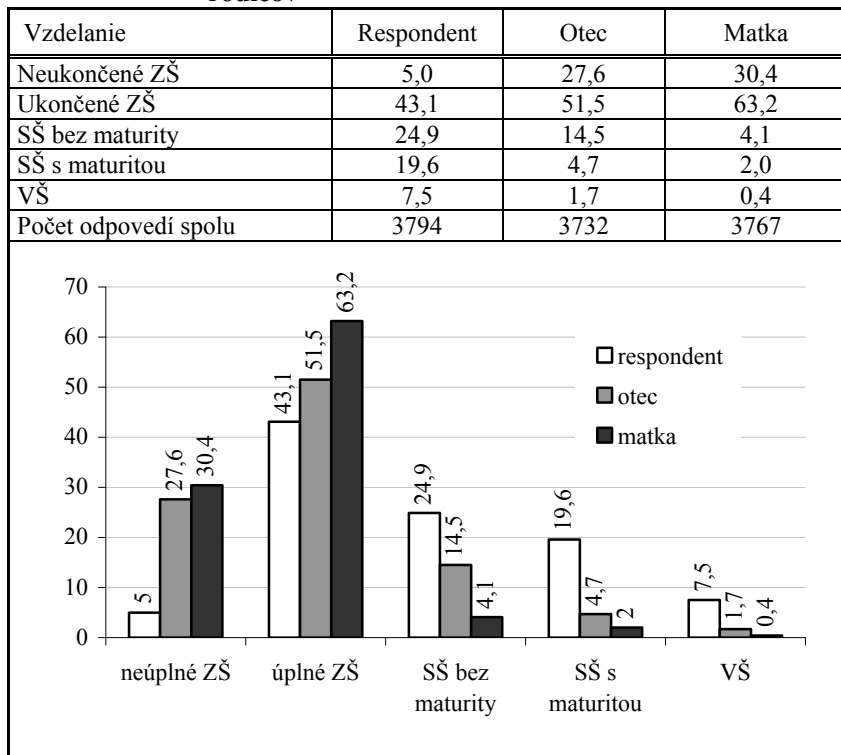
Dôležitým kontextom pri sledovaní intergeneračnej vzdelanostnej mobility je celková úroveň vzdelania oboch rodičov našich respondentov. Tabuľka č.10 spolu s grafom nám umožnia porovnať dve generácie z hľadiska najvyššieho dosiahnutého vzdelania.

Môžeme konštatovať, že z hľadiska vzdelania majú matky respondentov najmenej priaznivú štruktúru vzdelania a prevažujú u nich najmä najnižšie stupne vzdelania. Otcovia našich respondentov sú na tom v porovnaní s matkami o niečo lepšie, najmä čo sa týka kategórie stredoškolského vzdelania bez maturity. Zatiaľ čo u otcov a matiek respondentov sú najpočetnejšie zastúpené kategórie ukončené základné vzdelanie a neukončené základné vzdelanie, u respondentov je to už ukončené základné vzdelanie a stredoškolské vzdelanie bez maturity. Podobné generačné rozdiely sme mohli sledovať aj v údajoch zo sčítania v už prezentovanej tabuľke č. 7.

Z hľadiska respondentov je dôležitý fakt výrazného percentuálneho poklesu v kategórii neukončeného základného vzdelania, ako aj výrazný nárast v oboch kategóriách stredoškolského vzdelania a nárast vysokoškolsky vzdelaných. Tieto údaje napovedajú, že vzdelanostná vzostupná mobilita sa medzi dvoma generáciami skutočne stala realitou a že zmeny sú dosť výrazné. Preto očakávame, že vzostupná mobilita respondentov bude prevládať, a to najmä u mladších respondentov. Taktiež možno

očakávať, že podiel vzdelanostnej stability (zhoda v úrovni vzdelania rodiča a potomka) bude v mladšej a strednej generácii nižší než u najstarších respondentov.

Tabuľka č. 10 **Porovnanie úrovni vzdelania respondentov a ich rodičov**

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Len respondenti vo veku 25-64 rokov.

Vek respondenta považujeme pri hodnotení vzdelanostnej mobility za veľmi dôležitý faktor. Naši najstarší – 64-roční respondenti – boli narodení v roku 1914 a naopak najmladší – 25-roční respondenti – v roku 1953. Detstvo a mladosť teda prežívali naši respondenti naozaj v odlišných sociálnych a ekonomických kontextoch.

V tabuľke č. 11 vidíme, že starší respondenti v porovnaní s mladšími zrejme ešte nemali dostatok príležitostí na zvyšovanie si vzdelania, a preto sýtili hlavne kategóriu základného vzdelania. Naopak, mladší respondenti už mali možnosť ťažiť z viacerých školských reforiem, a tak častejšie dosahovali úroveň stredoškolského a vyššieho vzdelania. V rámci vekovej kategórie 55 – 64 rokov tvoria respondenti so základným vzdelaním až 59,9% podiel, pričom v kategórii 25 – 34 rokov je to už len 23,1% podiel. Naopak, stredoškoláci tvoria v rámci najstaršej kategórie spolu 27,5% (18,5% + 9,0%), kým v najmladšej kategórii je to až 65,9% (38,1% + 27,8%). Výrazný nárast zaznamenal aj podiel vysokoškolákov, ktorý bol v najstaršej generácii respondentov na úrovni 2,9% a v najmladšej generácii už na úrovni 8,9%.

Tabuľka č. 11 **Úrovně dosiahnutého vzdelania podľa veku respondentov**

			Vekové kategórie – respondentov				Spolu
			25-34 rokov	35-44 rokov	4-54 rokov	55-64 rokov	
Najvyššie ukončené vzdelanie – respondenta	Neukončené ZŠ	Počet	23	32	59	71	185
		Riadk.%	12,4	17,3	31,9	38,4	100,0
		Stĺpcové%	2,1	3,4	5,6	9,8	4,9
	Ukončené ZŠ	Počet	250	376	576	435	1637
		Riadk.%	15,3	23,0	35,2	26,6	100,0
		Stĺpcové%	23,1	40,2	54,6	59,9	43,1
	SŠ bez maturity	Počet	413	272	269	134	1088
		Riadk.%	38,0	25,0	24,7	12,3	100,0
		Stĺpcové%	38,0	25,0	24,7	12,3	28,6
	SŠ s maturitou	Počet	301	185	106	65	657
		Riadk.%	45,8	28,2	16,1	9,9	100,0
		Stĺpcové%	27,8	19,8	10,1	9,0	17,3
	VŠ	Počet	96	70	44	21	231
		Riadk.%	41,6	30,3	19,0	9,1	100,0
		Stĺpcové%	8,9	7,5	4,2	2,9	6,1
Spolu		Počet	1083	935	1054	726	3798
		Riadk.%	28,5	24,6	27,8	19,1	100,0
		Stĺpcové%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV.

Vzdelanostnú mobilitu alebo presuny v rámci jednotlivých kategórií vzdelania respondentov budeme hodnotiť na základe údajov o najvyššom dosiahnutom vzdelaní ich rodičov. Budeme teda *skúmať intergeneračnú vzdelanostnú mobilitu v dvoch po sebe nasledujúcich generáciách, a to pomocou analýzy mobilitných tabuliek*. Tieto tabuľky nám umožnia popísať smer (vzostup, stabilita alebo zhoda, zostup), mieru i dĺžku vzdelanostnej mobility. Krátkou mobilitou nazývame posun o jednu úroveň (vzostup alebo zostup), dlhou mobilitou nazývame posun o dve a viac úrovni vzdelania.

Pracovné hypotézy, ktoré sa vo výskume snažíme overiť, sú spojené s rastom vzdelanostnej úrovne slovenskej populácie. Zaujímať nás bude najmä to, akým spôsobom sa vzostupná mobilita uskutočnila. Teda predovšetkým to, ktorí rodičia dokázali najviac motivovať svoje deti na získanie vyšších stupňov vzdelania. Taktiež nás bude zaujímať, či zvyšovanie si vzdelania u detí bolo postupné (teda najviac o jeden stupeň) alebo či deti dokázali preskočiť aj viacero úrovni a dosiahli v porovnaní s rodičmi výrazne kvalitnejšie vzdelanie. Pri analýze údajov sa pokúsime overiť nasledujúce pracovné hypotézy:

- H1: Vzostupná vzdelanostná mobilita výrazne prevládala nad vzdelanostnou stabilitou najmä pri vyšších kategóriách vzdelania respondentov.*
- H2: Čím nižší je stupeň vzdelania rodiča, tým vyšší je podiel vzostupnej vzdelanostnej mobility respondenta.*
- H3: Prevládajúca dlhá vzdelanostná mobilita v strednej generácii respondentov sa v najmladšej generácii respondentov postupne mení na krátku.*

Nástrojom na analýzu intergeneračnej vzdelanostnej mobility budú, ako sme už spomenuli, mobilitné tabuľky, teda kontingenčné tabuľky s počtami a percentami respondentov v jednotlivých kategóriách vzdelania. Na začiatku budeme analyzovať dve základné mobilitné tabuľky, v ktorých najprv porovnáme pozíciu respondentov s pozíciou ich otcov. Následne potom porovnáme pozíciu respondentov s pozíciou ich matiek. V tabuľkách č. 12 a č. 13 budeme sledovať zmeny z pohľadu respondenta, to znamená podiely vzdelania otcov a matiek vo všetkých sledovaných kategóriách vzdelania respondenta.

Na údaje sa teda pozeráme z hľadiska súčasnej generácie – respondentov. Takto uvidíme, odkiaľ a akou intenzitou je sytená každá z kategórií vzdelania respondenta (angl. tiež ako tzv. *inflow tables* alebo *recruitment tables*, Vanfossen 1979). To nám umožní definovať

pôvodné východisko respondenta na základe vzdelania rodiča. Taktiež nám to umožní vidieť, koľko stupňov títo respondenti prekonalí alebo neprekonali, aby dosiahli určitý vzdelanostný stupeň. Tabuľka nám umožní sledovať aj podiel vzostupnej či zostupnej mobility, či už krátkej (posun o jeden stupeň) alebo dlhej (posun o viac ako jeden stupeň), ako aj podiel stability, teda tzv. sebarekrutácie v jednotlivých kategóriách vzdelania respondentov.

Vzdelanostná mobilita respondentov – všeobecný prehľad

Ako možno sledovať v tabuľke č. 12, celkový počet respondentov vo veku 25 – 64 rokov, ktorí v dotazníku uviedli svoje a otcovo najvyššie ukončené vzdelanie, je 3 731. Spomedzi troch najpočetnejších skupín sú najväčšou skupinou respondenti s ukončeným základným vzdelaním (1 601 respondentov), po nich nasledujú stredoškólači bez maturity (934 respondentov) a stredoškólači s maturitou (735 respondentov).

Tabuľka č. 12 **Vzdelanostná mobilita respondentov na základe vzdelania ich otcov (riadkové%)**

			Najvyššie ukončené vzdelanie – otec					Spolu
			Neukonč. ZŠ	Ukonč. ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s maturit.	VŠ	
Najvyššie ukončené vzdelanie – respondent	Neukončené	Počet	148	22	8	2	0	180
	ZŠ	Riadk.%	82,2	12,2	4,4	1,1	0,0	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	610	888	91	9	3	1601
		Riadk.%	38,1	55,5	5,7	0,6	0,2	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	184	538	179	31	2	934
		Riadk.%	19,7	57,6	19,2	3,2	0,2	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	71	369	193	82	20	735
		Riadk.%	9,7	50,2	26,3	11,2	2,7	100,0
	VŠ	Počet	17	1005	71	50	38	281
		Riadk.%	6,0	37,4	25,3	17,8	13,5	100,0
Spolu		Počet	1030	1922	542	174	63	3731
		Riadk.%	27,6	51,5	14,5	4,7	1,7	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 63. Spolu N = 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

Vzdelanostná úroveň otcov je relatívne nízka, keďže až viac ako tri štvrtiny z nich si dokončilo maximálne základné vzdelanie (79,1%). Podiel kvalifikovaných otcov so stredným vzdelaním bez maturity tvorí 14,5%, otcov s maturitou len 4,7% a otcov vysokoškolákov 1,7%.

Ako možno sledovať v tabuľke č. 13, celkový počet respondentov vo veku 25 – 64 rokov, ktorí v dotazníku uviedli svoje a matkino najvyššie ukončené vzdelanie, je 3 766. Ako sme už spomínali, vzdelanostná úroveň matiek je oproti otcom ešte nižšia, až 93,6%, teda 3 525 matiek dosiahlo maximálne úroveň základného vzdelania.

Tabuľka č. 13 **Vzdelanostná mobilita respondentov na základe vzdelania ich matiek (riadkové%)**

			Najvyššie ukončené vzdelanie – matka					Spolu
			Neukonč. ZŠ	Ukonč. ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s maturitou	VŠ	
Najvyššie ukončené vzdelanie –respondent	Neukončené ZŠ	Počet	152	31	1	0	0	184
		Riadk.%	82,6	16,8	0,5	0,0	0,0	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	672	934	11	1	0	1618
		Riadk.%	41,5	57,7	0,7	0,1	0,0	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	212	682	40	5	2	941
		Riadk.%	22,5	72,5	4,3	0,5	0,2	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	88	559	61	27	5	740
		Riadk.%	11,9	75,5	8,2	3,6	0,7	100,0
	VŠ	Počet	22	173	40	41	7	283
		Riadk.%	7,8	61,1	14,1	14,5	2,5	100,0
Spolu		Počet	1146	2379	153	74	14	3766
		Riadk.%	30,4	63,2	4,1	2,0	0,4	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní matiek je 28. Spolu N = 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

To, samozrejme, súvisí aj s tradičným delením mužských a ženských rolí, ktoré spájalo úlohu ženy najmä so starostlivosťou o rodinu. Hlavnou úlohou ženy bolo skôr dobre sa vydať, než vedieť si zarobiť na živobytie. Uplatnenie žien na trhu práce bolo minimálne a týkalo sa zväčša slobodných žien a žien v rodinách, ktoré stratili hlavného živiteľa. Práca žien sa sústreďovala najmä na výkon nekvalifikovaných manuálnych prác.

Pri detailnejšom pohľade na mobilitné tabuľky vidíme, že intergeneračná vzdelanostná mobilita zaznamenala výrazné zmeny smerom

k rastu vzdelanostnej úrovne potomkov oproti svojim rodičom. Sledujeme teda pozitívny trend vzostupnej mobility respondentov smerom k vyšším kategóriám vzdelania.

Ako možno sledovať v sumárnej tabuľke č. 14, stabilných oproti otcom ostáva celkovo 1 335 respondentov (35,8% podiel), vzostupnú mobilitu absolvovalo celkovo 2 210 respondentov (59,2% podiel) a napokon zostup sa zaznamenal u 188, čiže 5,0% respondentov. Najmä v rámci vyšších kategórií vzdelania respondentov (obe formy stredoškolského a vysokoškolské vzdelanie) výrazne prevláda mobilita nad stabilitou.

Tabuľka č. 14 **Vzdelanostná mobilita respondentov na základe vzdelania ich otcov – zhrnutie**

			Mobilita – stabilita (respondent a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Najvyššie ukončené vzdelanie–respondent	Neukončené ZŠ	Počet	0	148	32	180
		Riadm.%	0,0	82,2	17,8	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	610	888	103	1601
		Riadm.%	38,1	55,5	6,4	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	722	179	33	934
		Riadm.%	77,3	19,2	3,5	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	634	82	20	736
		Riadm.%	86,1	11,1	2,7	100,0
	VŠ	Počet	244	38	0	282
		Riadm.%	86,5	13,5	0,0	100,0
Spolu		Počet	2210	1335	188	3733
		Riadm.%	59,2	35,8	5,0	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 61. Spolu N = 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

Naopak, v rámci nižších kategórií vzdelania prevláda stabilita nad mobilitou. V prípade respondentov s neúplným základným vzdelaním je kategória „vzostupná mobilita“ nenaplnená, čo je dané našou škálou. Keďže ide o najnižšiu úroveň vzdelania, títo respondenti mohli v porovnaní s otcami buď ostať stabilní, alebo po nevydarenej školskej kariére do tejto kategórie zostúpiť.

Zaujímavé je sledovať, v akých vekových skupinách a akým tempom prebiehala vzdelanostná mobilita. Pri porovnaní respondentov a ich

otcov v tabuľke č. 15 vidíme, že najvyšší podiel vzostupnej mobility zaznamenali respondenti v skupine 35 – 44 rokov, pričom boli tesne nasledovaní najmladšou skúmanou skupinou 25 – 34-ročných.

V staršej generácii respondentov je, naopak, zvýšený podiel vzdelanostnej stability, a to približne o 10%.

Tabuľka č. 15 Vzdelanostná mobilita respondentov a ich otcov v jednotlivých vekových skupinách

			Mobilita – stabilita (respondent a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	812	398	85	1295
		Riadk.%	62,7	30,7	6,6	100,0
	35-44 rokov	Počet	566	292	35	893
		Riadk.%	63,4	32,7	3,9	100,0
	45-54 rokov	Počet	477	363	40	880
		Riadk.%	54,2	41,3	4,5	100,0
	55-64 rokov	Počet	356	282	28	666
		Riadk.%	53,5	42,3	4,2	100,0
	Spolu	Počet	2211	1335	188	3734
		Riadk.%	59,2	35,8	5,0	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 60. Spolu N = 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

Pri porovnaní respondentov a ich matiek v sumárnej tabuľke č. 16 je dynamika rastu vzdelania potomkov ešte výraznejšia. Opäť prevláda mobilita nad stabilitou (stabilných ostalo 1 160, čiže 30,8% respondentov), pritom vzostupnú mobilitu absolvoval až 67,7% podiel, teda 2 552 respondentov. Zostupná mobilita pri porovnaní respondentov a ich matiek bola len na úrovni 1,5%.

Tabuľka č. 16 **Vzdelanostná mobilita respondentov na základe vzdelania ich matiek – zhrnutie**

			Mobilita – stabilita (respondent a matka)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Najvyššie ukončené vzdelanie – respondent	Neukončené ZŠ	Počet	0	152	32	184
		Riadk.%	0,0	82,6	17,4	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	672	934	12	1618
		Riadk.%	41,5	57,7	0,7	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	895	40	6	941
		Riadk.%	95,1	4,3	0,6	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	709	27	5	741
		Riadk.%	95,7	3,6	0,7	100,0
	VŠ	Počet	276	7	0	283
		Riadk.%	97,5	2,5	0,0	100,0
Spolu		Počet	2552	1160	55	3767
		Riadk.%	67,7	30,8	1,5	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní matiek je 27. Spolu N = 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

Tabuľka č. 17 **Vzdelanostná mobilita respondentov a ich matiek v jednotlivých vekových skupinách**

			Mobilita – stabilita (respondent a matka)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	990	295	23	1308
		Riadk.%	75,7	22,6	1,8	100,0
	35-44 rokov	Počet	628	260	10	898
		Riadk.%	69,9	29,0	1,1	100,0
	45-54 rokov	Počet	535	342	9	886
		Riadk.%	60,4	38,6	1,0	100,0
	55-64 rokov	Počet	398	262	12	673
		Riadk.%	59,1	38,9	1,9	100,0
Spolu		Počet	2551	1159	55	3765
		Riadk.%	67,8	30,8	1,5	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní matiek je 29. Spolu N = 3 794 respondentov vo veku 25 – 64 rokov.

Vyššia dynamika rastu vzdelania je spôsobená aj tým, že matky v nami skúmanom súbore mali horšiu vzdelanostnú štruktúru ako otcovia respondentov. Fakt, že ženy obvyčajne dosahovali len nižšie stupne vzdelania, platil v minulosti pre celé Slovensko. Preto sa aj pri porovnávaní vzdelania respondentov a ich matiek vyskytlo viac prípadov vzostupnej vzdelanostnej mobility a naopak, menej prípadov stability v porovnaní s otcami našich respondentov.

Pri hodnotení vzdelanostnej mobility respondentov oproti matkám v jednotlivých vekových kategóriách platí, že čím mladší sú respondenti, tým vyšší je podiel vzostupnej mobility a naopak, klesá podiel tých, ktorí sú v porovnaní s matkami stabilní.

Vzdelanostná mobilita respondentov podľa dosiahnutej úrovne vzdelania

Z hľadiska vzdelanostnej úrovne sú na tom najhoršie *nekvifikovaní respondenti*, teda tí, *ktorým sa nepodarilo dokončiť si ani základné vzdelanie*. Na základe už prezentovanej tabuľky č. 10 vyplýva, že podiel týchto respondentov z celkového počtu 3 794 respondentov je relatívne nízky (len, 185 teda 5,0%). Čo sa týka intergeneračnej vzdelanostnej mobility, analyzovanej v tabuľke č. 12, z celkového počtu 180 respondentov s neukončenou ZŠ má 148 z nich aj otcov s neukončenou ZŠ, stabilita je teda na úrovni 82,2%. Podobne pri porovnaní týchto respondentov s matkami v tabuľke č. 13 až 152 zo 184 respondentov má matky, ktoré taktiež neukončili ZŠ a stabilita je na úrovni 82,6%. V rámci najnižšej kategórie vzdelania respondentov (bez ukončenej ZŠ) teda možno hovoriť o veľmi vysokej úrovni stability.

Pri kategórii respondentov s neukončeným základným vzdelaním je dôležitá spojitosť s vekom respondenta, ktorá naznačuje istý trend. Môžeme sledovať, že čím staršia je generácia respondentov, tým vyšší je podiel neukončeného základného vzdelania. Možno predpokladať, že relatívne vysoká vzdelanostná stabilita v staršej generácii našich respondentov bola spôsobená najmä nedostatkom otvorených možností na vzdelávanie v ich detstve a mladosti. U mladších respondentov možno, naopak, predpokladať, že v povojnových rokoch politika štátu v oblasti vzdelávania rozšírila možnosti vzdelávania (napr. poskytovanie učebníc a školských pomôcok zdarma, predlžovanie povinnej školskej dochádzky, dôraz na nadväznosť na stredné odborné školy a pod.), čo sa odrazilo aj na výrazne nižšom podiele mladých ľudí v kategórii neukončeného základného vzdelania.

V prípade najpočetnejšie zastúpenej *kategórie nízkokvalifikovaných respondentov s ukončeným základným vzdelaním* možno konštatovať, že podiely vzdelanostnej stability poklesli a respondentom pribudla možnosť absolvovať vzostupnú mobilitu. Pri porovnaní respondenta s otcom je podiel stability 55,8% z celkovo 1 601 odpovedí a pri ich porovnaní s matkou je stabilita na úrovni 57,7% z celkovo 1 618 odpovedí. V prípade mobility nahor ide o vzostupnú mobilitu z kategórie neukončeného základného vzdelania otcov a prichádza sem až 610 potomkov, čo tvorí celkovo 38,1% podiel kategórie respondentov so základným vzdelaním. Zostupnú mobilitu oproti otcom absolvovalo spolu 103 respondentov – teda 6,5%, pričom išlo najmä o krátku zostupnú mobilitu. Vzostupnú mobilitu oproti matkám absolvovalo 672 respondentov, čo tvorí 41,5% podiel. Naopak, zostup oproti vyššiemu vzdelaniu matiek bol naozaj minimálny a absolvovalo ho len 0,8%, teda 12 respondentov.

V tabuľke č. 18 sa bližšie pozrieme na prepojenie vzdelanostnej mobility a veku u respondentov s ukončeným základným vzdelaním. Všímať si budeme len vzdelanostnú mobilitu respondentov v porovnaní s ich otcami. Rozdiely medzi najstaršou a najmladšou generáciou sú badateľné. Úroveň vzdelanostnej stability je u respondentoch s ukončeným základným vzdelaním veľmi vysoká. Testovanie štatistických rozdielov potvrdilo, že v mladšej generácii ľudí so základným vzdelaním sa nadpriemerne častejšie objavuje stabilita a zostupná mobilita, pričom vzostup sa objavuje podpriemerne často. Naopak, v najstaršej generácii je stabilita a zostupná mobilita zastúpená podpriemerne a výrazne nad priemerom je vzostupná mobilita.

Takýto charakter vzdelanostnej mobility môže spôsobovať aj už spomenutý trend – čím staršia generácia, tým nižšia vzdelanostná úroveň rodičov, a teda aj viac možností na vzostupnú mobilitu u potomkov. Keďže vzostup znamená v tomto prípade presun z kategórie neukončeného základného vzdelania, môžeme predpokladať, že takáto situácia sa častejšie vyskytla v staršej generácii respondentov. Naopak, otcovia mladších respondentov sú vzdelanejší a prípady neukončeného základného vzdelania sa už u týchto otcov vyskytujú menej často. Naproti tomu častejšie sme sa pri mladších respondentoch zaznamenali vzdelanostný zostup, a to v prípadoch, keď vzdelanejší otcovia nedokázali svojich potomkov dostatočne motivovať na získanie vyššieho vzdelania.

Tabuľka č. 18 **Vek a mobilita respondentov s ukončeným základným vzdelaním**

			Mobilita – stabilita (respondent a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	70	194	43	307
		Riadk.%	22,8	63,2	14,0	100,0
	35-44 rokov	Počet	122	205	23	350
		Riadk.%	34,9	58,6	6,6	100,0
	45-54 rokov	Počet	202	279	27	508
		Riadk.%	39,8	54,39	5,3	100,0
	55-64 rokov	Počet	217	210	10	437
		Riadk.%	49,7	48,1	2,3	100,0
	Spolu	Počet	611	888	103	1602
		Riadk.%	38,1	55,4	6,4	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 31. Spolu N = 1 633 respondentov s ukončeným základným vzdelaním.

Motivácia zvyšovať si svoje vzdelanie bola počas socializmu nielen osobnou záležitosťou, ale istým spôsobom bola ovplyvnená aj situáciou na trhu práce. Politika plnej zamestnanosti a mzdová nivelizácia totiž zaručovali slušné živobytie pre každého, teda aj pre nízkokvalifikovaných a pomocných zamestnancov. Niekedy sa dokonca stávalo, že takíto zamestnanci boli pozitívne diskriminovaní v odmeňovaní a dostávali vyššie platy. Takáto prax, možno povedať, naozaj oberala vzdelanie o prítlačivosť napríklad aj z hľadiska zlepšenia si finančnej situácie. Preto bola snaha o vyššie vzdelanie skôr vecou osobnej zodpovednosti a tradičných hodnôt, v ktorých sa vyššie vzdelanie spájalo s vyšším spoločenským postavením.

V kategórii *stredného vzdelania bez maturity*, ktorá je druhou najpočetnejšou kategóriou vzdelania respondentov, po prvýkrát prevažuje mobilita nad stabilitou (19,2% podiel sebarekrutácie oproti otcom a len 4,3% oproti matkám). Vzostupná mobilita je na vysokej úrovni. Ako vidíme v tabuľke č. 12, vzostup v porovnaní s otcom dosiahol 77,3% z celkovo 934 stredoškolákov bez maturity, pričom krátka mobilita (57,6%) prevažuje nad dlhou (19,7%). Zostupná mobilita sa týka len 3,3% podielu v tejto kategórii, teda 36 respondentov. V porovnaní s matkami je vzostupná mobilita potomkov na ešte vyššej úrovni

a dosahuje 95,0% z celkovo 941 odpovedí, pričom opäť krátka mobilita (72,5%) prevažuje nad dlhou (22,5%). Zostup absolvoval len nepatrný počet, teda 7 respondentov.

Stredoškolské vzdelanie bez maturity je druhou najpočetnejšou kategóriou vzdelania. Daný stupeň absolvovalo spolu až 945 respondentov, teda 24,9% z celkovo 3 794 respondentov. Vysoký podiel vzostupnej mobility respondentov si môžeme vysvetľovať aj faktom, že išlo o pomerne zriedkavý stupeň vzdelania u otcov i matiek. Z tabuľky č. 10 vidíme, že len 14,5% otcov a dokonca len 4,1% matiek absolvovalo strednú školu bez maturity. Aj preto sa dalo očakávať, že sa prílev absolventov do tejto kategórie vzdelania musí prejaviť výraznou vzostupnou mobilitou, a to najmä pri porovnaní s matkami.

Pri bližšom pohľade na stredoškolákov bez maturity v tabuľke č. 19 môžeme sledovať, že ich počet v mladšej generácii dynamicky rastie. Čo sa týka ich vzdelanostnej mobility, intenzita vzostupnej mobility sa v mladšej vekovej generácii znížila a naopak, zvýšil sa tu podiel vzdelanostnej stability.

Tabuľka č. 19 **Vek a mobilita respondentov so stredoškolským vzdelaním bez maturity**

			Mobilita – stabilita (respondent a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	316	114	23	453
		Riadk.%	69,8	25,2	5,1	100,0
	35-44 rokov	Počet	211	26	4	241
		Riadk.%	87,6	10,8	1,7	100,0
	45-54 rokov	Počet	132	27	4	163
		Riadk.%	81,0	16,6	2,5	100,0
	55-64 rokov	Počet	63	12	3	78
		Riadk.%	80,8	15,4	3,8	100,0
	Spolu	Počet	722	179	34	935
		Riadk.%	77,2	19,1	3,6	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 10. Spolu N = 945 respondentov s ukončeným stredoškolským vzdelaním bez maturity.

Môžeme konštatovať, že pokles dynamiky bol následkom vyššej úrovne vzdelania otcov mladších respondentov. Stredoškolské vzdelanie bez maturity u otcov mladších respondentov už totiž nebolo takou vzácnosťou ako u otcov v staršej generácii našich respondentov.

Úroveň stredného vzdelania s maturitou je zaujímavá, keďže nárast tejto skupiny respondentov bol oproti otcom viac ako štvornásobný a dokonca oproti matkám je nárast v tejto skupine takmer desaťnásobný. Opätovne sa nám znížil podiel vzdelanostnej stability oproti otcom, čo nás núti očakávať vyššiu frekvenciu presunov v smere vzostupnej mobility. U maturantov v porovnaní s otcami prevážil podiel dlhej mobility (až 59,9%) nad krátkou (26,3%). Celkovo sa do tejto kategórie teda vyšplhalo až 86,2%, teda 633 z celkového počtu 735 respondentov s vysvedčením o maturitnej skúške. Stabilných zostalo 11,2% respondentov a zostup oproti otcom absolvovalo len 2,7% respondentov.

Pri porovnaní s matkami je, ako sa dalo očakávať, podiel vzostupnej mobility maturantov ešte výraznejší (95,6% z celkovo 740 odpovedí), čo sa dalo očakávať v súvislosti s nižšou kvalifikačnou úrovňou matiek oproti otcom našich respondentov. Stabilita respondentov maturantov oproti matkám bola na úrovni 3,6%.

Tabuľka č. 20 **Vek a mobilita respondentov so stredoškolským vzdelaním s maturitou**

			Mobilita – stabilita (respondent a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	308	47	12	367
		Riadk.%	83,9	12,8	3,3	100,0
	35-44 rokov	Počet	169	21	4	194
		Riadk.%	87,1	10,8	2,1	100,0
	45-54 rokov	Počet	101	10	2	113
		Riadk.%	89,4	8,8	1,8	100,0
	55-64 rokov	Počet	55	4	1	60
		Riadk.%	91,7	6,7	1,7	100,0
	Spolu	Počet	633	82	19	734
		Riadk.%	86,2	11,2	2,6	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 9. Spolu N = 743 respondentov s ukončeným stredoškolským vzdelaním s maturitou.

Pri pohľade na dynamiku vzdelanostnej mobility maturantov v jednotlivých vekových kategóriách v tabuľke č. 20 je zrejmé, že úroveň vzostupnej mobility je vo všetkých generáciách na vysokej úrovni. Vzdelanostná stabilita stredoškolákov s maturitou má smerom k mladšej generácii stúpajúci trend, čo spôsobuje aj spomínaný rast vzdelanostnej úrovne rodičov.

Podobné presuny môžeme pozorovať, aj pokiaľ ide o *vysokoškolské vzdelanie respondentov*. Aj v prípade vysokoškolákov vzostupná mobilita, a najmä dlhá mobilita, prevažuje nad stabilitou. Podiel dlhej vzostupnej mobility oproti otcom tvorí 68,7% a krátka mobilita je na úrovni 17,8%. Vzostupnú mobilitu do tejto kategórie tak absolvovalo 86,5%, teda 243 z celkového počtu 281 vysokoškolsky vzdelaných respondentov. Stabilných oproti otcom zostalo 13,5% respondentov. Pri porovnaní s matkami je nárast opäť zreteľnejší, mobilitu absolvovalo 97,5% z celkovo 283 vysokoškolákov a stabilných ich bolo len 2,5%.

Pri skúmaní vekových skupín respondentov vysokoškolákov môžeme sledovať, že podiel vzdelanostnej stability v staršej generácii je nízky a zvyšuje sa smerom k mladším respondentom. To opäť svedčí o predpokladanom raste vzdelania v generácii otcov.

Tabuľka č. 21 Vek a mobilita respondentov s vysokoškolským vzdelaním

			Mobilita – stabilita (respondent a otec)		Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	117	22	139
		Riadk.%	84,2	15,8	100,0
	35-44 rokov	Počet	64	12	76
		Riadk.%	84,2	15,8	100,0
	45-54 rokov	Počet	42	4	46
		Riadk.%	91,3	8,7	100,0
	55-64 rokov	Počet	21	0	21
		Riadk.%	100,0	0,0	100,0
Spolu		Počet	244	38	282
		Riadk.%	86,5	13,5	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 2. Spolu N = 284 respondentov s ukončeným vysokoškolským vzdelaním.

Vzdelanostná mobilita mužov a žien

V nasledujúcej časti sa bližšie pozrieme na dynamiku rastu vzdelanostnej úrovne osobitne u mužov a u žien. Sústredíme sa pritom na porovnanie vzdelania mužov a žien so vzdelaním ich otcov. Vychádzame z predpokladu, že u žien sa rast vzdelania prejavil výraznejšie ako u mužov.

Ako vidíme v tabuľke č. 22, najpočetnejšie zastúpenými kategóriami sú muži so stredoškolským vzdelaním bez maturity (625 respondentov) a muži s ukončeným základným vzdelaním (207 respondentov).

Tabuľka č. 22 **Vzdelanostná mobilita mužov na základe vzdelania ich otcov (riadkové%)**

			Najvyššie ukončené vzdelanie – otec					Spolu
			Neukonč. ZŠ	Ukonč. ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s maturitou	VŠ	
Najvyššie ukončené vzdelanie – respondent	Neukončené ZŠ	Počet	66	11	1	1	0	79
		Riadk.%	83,5	13,9	1,3	1,3	0,0	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	261	324	20	1	1	607
		Riadk.%	43,0	53,4	3,3	0,2	0,2	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	146	364	113	19	1	625
		Riadk.%	23,4	55,4	18,1	3,0	0,2	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	40	183	80	35	3	341
		Riadk.%	11,7	53,7	23,5	10,5	0,9	100,0
	VŠ	Počet	16	78	41	25	15	175
		Riadk.%	9,1	44,6	23,4	14,3	8,6	100,0
Spolu		Počet	529	942	255	81	20	1827
		Riadk.%	29,0	51,6	14,0	4,4	1,1	100,0

Zdroj údajov: výskum TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 30. Spolu N = 1 857 respondentov mužov.

V tabuľke č. 23 môžeme podrobnejšie sledovať, aké boli vzdelanostné dráhy synov v porovnaní s ich otcami. Vidíme, že čím vyššie je vzdelanie syna, tým vyšší je podiel vzostupnej mobility oproti otcom.

V prípade vzdelanostnej mobility/stability z pohľadu jednotlivých vekových kategórií synov sledujeme len menšie rozdiely.

Tabuľka č. 23 **Vzdelanostná mobilita synov a ich otcov podľa vzdelania a veku (riadkové%)**

			Mobilita – stabilita (syn a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Najvyššie ukončené vzdelanie - respondent	Neukončené ZŠ	Počet		66	13	79
		Riadk.%		83,5	16,5	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	261	324	22	608
		Riadk.%	42,9	53,4	3,7	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	492	113	20	625
		Riadk.%	78,7	18,1	3,2	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	303	35	3	342
		Riadk.%	88,7	104	1,0	100,0
	VŠ	Počet	159	15		175
		Riadk.%	91,3	8,7		100,0
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	428	197	28	654
		Riadk.%	65,5	302	3,4	100,0
	35-44 rokov	Počet	311	113	11	434
		Riadk.%	71,5	26,0	2,5	100,0
	45-54 rokov	Počet	286	132	8	426
		Riadk.%	67,1	30,9	2,0	100,0
	55-64 rokov	Počet	191	112	12	315
		Riadk.%	60,6	35,6	3,8	100,0
	Spolu	Počet	1216	55,4	59	1829
		Riadk.%	66,5	30,3	3,2	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 28. Spolu N = 1 857 respondentov mužov.

V prípade žien je jednoznačne najpočetnejšou kategóriou vzdelania dcér ukončené základné vzdelanie (993 respondentiek). S väčším rozdielom potom nasleduje kategória maturaniek (393 respondentiek) a kategória žien so stredným vzdelaním bez maturity (309 respondentiek).

Tabuľka č. 24 **Vzdelanostná mobilita žien na základe vzdelania ich otcov (riadkové %)**

			Najvyššie ukončené vzdelanie – otec					Spolu
			Neukonč. ZŠ	Ukonč. ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s maturitou	VŠ	
Najvyššie ukončené vzdelanie – respondent	Neukončené	Počet	82	11	7	1	0	101
	ZŠ	Riadk.%	81,2	10,9	6,9	1,0	0,0	100,0
	Ukončené	Počet	349	563	71	8	2	993
	ZŠ	Riadk.%	35,1	56,7	7,2	0,8	0,2	100,0
	SŠ bez matuity	Počet	39	191	65	13	1	309
		Riadk.%	12,6	61,8	21,0	4,2	0,3	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	31	186	113	46	17	393
		Riadk.%	7,9	47,3	28,8	11,7	4,3	100,0
	VŠ	Počet	2	27	30	26	23	108
		Riadk.%	1,9	25,0	27,8	24,1	21,3	100,0
Spolu		Počet	503	978	286	94	43	1904
		Riadk.%	26,4	51,4	15,0	4,9	2,3	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 32. Spolu N = 1 936 respondentiek žien.

Hypotéza o dynamickejšom raste vzdelanosti žien sa nám nepotvrzuje. Pri porovnaní s úrovňou vzostupnej mobility u mužov vidíme, že muži sú na tom o niečo lepšie než ženy, a to vo všetkých sledovaných kategóriách. Ženy majú oproti mužom často vyšší podiel stability, ako aj vyšší podiel zostupnej mobility.

To sa potvrdzuje aj pri štatistickom testovaní rozdielov medzi ženami a mužmi. Rozdiely sú štatisticky významné a hovoria o tom, že ženy majú v porovnaní s priemerom štatisticky významne nižší podiel vzostupnej aj zostupnej mobility.

Celkovo možno o vzdelanostnej mobilitě na základe sledovaných údajov povedať, že v rámci jednotlivých kategórií vzdelania respondentov jednoznačne prevláda mobilita nad stabilitou. Prvá pracovná hypotéza sa nám teda potvrdila. Stabilných oproti otcom ostáva 1 334 respondentov (35,2%), vzostupnú mobilitu absolvovalo 2 210 respondentov (58,2%) a napokon mobilitný zostup uviedlo 4,9% respondentov.

Pri porovnaní respondentov a ich matiek ešte výraznejšie prevláda vzostupná mobilita (67,3%) nad stabilitou (30,6%). Pritom zostupnú mobilitu tvorí len 1,4% respondentov. Výraznejší rozdiel je spôsobený najmä horšou štruktúrou vzdelania žien v porovnaní s mužmi.

Tabuľka č. 25 **Vzdelanostná mobilita dcér a ich otcov podľa vzdelania a veku (riadkové%)**

			Mobilita – stabilita (dcéra a otec)			Spolu
			Vzostupná mobilita	Stabilita	Zostupná mobilita	
Najvyššie ukončené vzdelanie – respondent	Neukončené ZŠ	Počet		82	19	101
		Riadk.%		81,1	18,9	100,0
	Ukončené ZŠ	Počet	349	563	80	993
		Riadk.%	35,2	56,7	8,1	100,0
	SŠ bez maturity	Počet	230	65	13	308
		Riadk.%	74,5	21,2	4,2	100,0
	SŠ s maturitou	Počet	331	46	17	394
		Riadk.%	84,0	11,8	4,2	100,0
	VŠ	Počet	84	23		107
		Riadk.%	78,8	21,2		100,0
Vekové kategórie – respondent	25-34 rokov	Počet	383	201	57	641
		Riadk.%	59,8	31,3	8,9	100,0
	35-44 rokov	Počet	255	179	24	458
		Riadk.%	55,7	39,1	5,2	100,0
	45-54 rokov	Počet	191	231	31	453
		Riadk.%	42,1	51,0	6,9	100,0
	55-64 rokov	Počet	165	170	17	351
		Riadk.%	47,0	48,3	4,7	100,0
Spolu		Počet	994	780	129	1903
		Riadk.%	52,2	41,0	6,8	100,0

Zdroj údajov: TSS 78, Sociologický ústav SAV. Počet chýbajúcich odpovedí na otázku o vzdelaní otcov je 33. Spolu N = 1 936 respondentiek žien.

Záverčné zhrnutie

Sociálna stratifikácia Slovenska podstúpila od roku 1948 do roku 1989 zásadné zmeny. Slovensko ako súčasť Československej socialistickej republiky prežilo viacero historických zlomov. Predovšetkým treba zdôrazniť silnú intervenciu politického kontextu, ktorý výrazne vplýval na celospoločenské zmeny. Dôsledky mocenského monopolu komunistov a rast vplyvu komunistickej ideológie sa prejavili v ekonomickej aj sociálnej oblasti.

V tejto situácii sa menil i charakter klasických indikátorov sociálneho statusu jednotlivcov, pod ktorými rozumieme vzdelanie, zamestnanie a príjem. Bežne fungujúce meritokratické (zásluhové) princípy

boli podrobené viacerým deformačným vplyvom. Pokúsili sme sa identifikovať tieto kľúčové faktory vplývajúce na sociálny status jednotlivcov, a teda aj na zmeny sociálnej štruktúry a sociálnej mobility:

- eliminácia súkromného hospodárskeho sektora a vlastníctva – znárodnenie a pozemková reforma, menová reforma 1948 (znehodnotenie úspor obyvateľov), eliminácia súkromných podnikateľov, vplyv na ekonomickú elitu pred rokom 1948 i na menších živnostníkov, obchodníkov, remeselníkov, slobodné povolania a súkromne hospodáriacich roľníkov – zhora riadená mobilita určitých spoločenských skupín,
- hospodársky rozvoj na základe centrálneho riadenia a plánovania – industrializácia a urbanizácia, presuny pracovných síl v rámci jednotlivých hospodárskych odvetví, vplyv na štruktúru pracovných síl v regiónoch,
- negatívny vplyv „práva na prácu“ na zamestnanosť – povinnosť pracovať, následná prezamestnanosť a nevýkonnosť odvetví,
- negatívny vplyv mzdovej nivelizácie – slabá mzdová diferenciácia medzi zamestnancami bez ohľadu na kvalifikáciu, schopnosti, pracovné výkony, zníženie významu meritokratických princípov v odmeňovaní, zníženie významu príjmu ako indikátora sociálneho statusu jednotlivcov, keďže ten pod vplyvom regulovanej mzdovej nivelizácie nedostatočne reflektuje sociálne postavenie toho-ktorého respondenta,
- zvýšený význam politickej príslušnosti jednotlivcov v čase komunistickej totality – indikátor „účasť na riadení“ (sledovaný najčastejšie počtom podriadených pracovníkov), ktorý je jedným z dôležitých indikátorov sociálneho statusu, bol totiž (najmä u ľudí v najvyšších riadiacich funkciách) spätý s členstvom v komunistickej strane,
- rast vzdelanostnej úrovne obyvateľov Slovenska – vzdelanie ako naďalej závažný indikátor sociálneho statusu jednotlivcov, regionálne rozdiely v úrovni vzdelania obyvateľov SR, rast úrovne vzdelanostnej mobility.

Vzdelaniu ako jednému z klasických indikátorov sociálneho statusu sme v štúdiu venovali osobitnú pozornosť. V súvislosti s podrobnejším skúmaním charakteru vzdelanostnej mobility na Slovensku na základe údajov z publikácie *„Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR 1978“* (TSS 78), patria medzi najvýznamnejšie zistenia:

- Z hľadiska vzdelanostnej mobility prevláda u respondentov mobilita nad stabilitou (pri porovnaní so vzdelaním ich otcov aj matiek), pričom mobilitu tvorí predovšetkým vzostupná vzdelanostná mobilita.
- Vývoj vzdelanostnej mobility respondentov oproti otcom je značne dynamický, existuje výrazná skupina respondentov, ktorá prešla tzv. dlhou mobilitou (o viac ako jednu kategóriu) smerom k stredoškolskému vzdelaniu s maturitou a vysokoškolskému vzdelaniu.
- Existujú štatisticky významné rozdiely vo vzdelanostnej štruktúre v jednotlivých krajoch, spôsobené najmä vyššou vzdelanostnou úrovňou v Bratislave.
- Rozdiely medzi mužmi a ženami v charaktere vzdelanostnej mobility vyznievajú v prospech mužov, ktorí pri porovnaní so vzdelaním otcov dosahujú nadpriemernú hodnotu podielu vzostupnej mobility a naopak, podpriemernú hodnotu vzdelanostnej stability.

LITERATÚRA

- ALAN, J., 1969: Úloha vzdělání v sociální diferenciaci naší společnosti. In Machonin a kol.: *Československá společnost*. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: Epoque, 265-293.
- BARNOVSKÝ, M., 1992: Komunistická strana Slovenska 1945 – 1948. In *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava : Archa.
- BOURDIEU, P., 1998: *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- GAJDOŠ, P., 2002: *Človek, spoločnosť, prostredie*. Vybrané problémy priestorovej sociológie. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- KELLER, J., 1996: Rovnost sociální. In *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- KOVÁČ, D. a kol., 1999: *Kronika Slovenska. Diel 2. Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Fortuna Print.
- KREIDL, M., 2001: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia 1948 – 1989, In *Sociological Papers*, Sociologický ústav AV ČR.
- LIPTÁK, L., 1998: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram.
- LUBYOVÁ, M., MAROŠ, M., URAMOVÁ, L., 1998: Impact of the Transformation of Social Sphere on Income Situation of Slovak Households. In *Ekonomický časopis*, 46, č. 6: 869-893.
- MACHONIN, P. a kol., 1969: *Československá společnost*. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: Epoque.

- MATĚJŮ, P., KREIDL, M., 2000: Obnova vnitřní konzistence sociálně-ekonomického statusu. In Matějů, P., Vlachová, K. (eds.) *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mikrocensus 1977, Československá statistika 1978.
- PAŠIAK, J., 1990: *Sídelný vývoj*. Bratislava: Veda.
- Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1984. Informace pro uživatele datové báze. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV (Interní edice), 1986.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1982.
- SIKORA, S., 1992: Komunistická strana Slovenska 1948 – 1989. In *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava: Archa.
- SOPÓCI, J., BÚZIK, B., 1999: *Teórie sociálnej stratifikácie a mobility*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Štatistická ročenka SR 2002. Bratislava: Veda.
- Štatistická ročenka SR 1994. Bratislava: Veda.
- VEČERNÍK, J., 1969: Problémy příjmu a životní úrovně v sociální diferenciaci. In Machonin a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha, 295-321.
- VEČERNÍK, J., 1998: *Občan a tržní ekonomika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

SOCIÁLNE NEROVNOSTI A INFORMAČNÁ A KOMUNIKAČNÁ VÝBAVA NA SLOVENSKU

Milan ZEMAN

Začiatok 21. storočia je charakterizovaný obrovským nárastom informácií, ktoré sa šíria prostredníctvom čoraz výkonnejších technológií. V uplynulých rokoch spolu s mobilným telefónom najviac ovplyvnilo každodenný život ľudí používanie osobných počítačov a internetu. Práca s počítačom a internetom sa stala dôležitou podmienkou uplatnenia na trhu práce.

V príspevku sú analyzované výsledky z reprezentatívneho kvantitatívneho výskumu Spoločnosť 2004, ktorý sa na Slovensku uskutočnil v termíne október – november 2004 na vzorke 3 980 respondentov. Výberový súbor bol utvorený kvótnym výberom. Kontrolovanými kvótnymi znakmi boli pohlavie, vek, vzdelanie, národnosť, veľkosť sídla a kraj bydliska. Výberová vzorka je reprezentatívna pre populáciu SR vo veku 18 a viac rokov. Výskum sa realizoval v rámci projektu Regionálna diferenciácia, regionálny rozvoj v Slovenskej republike v kontexte integračných dosahov, ktorého hlavným riešiteľom bol Sociologický ústav SAV.

Analyzované otázky boli zamerané na používanie osobných počítačov na Slovensku a na intenzitu využívania internetu. Ďalej uvedené výsledky výskumu poskytujú odpovede na otázku, či respondenti vôbec pracujú s osobným počítačom a internetom a ako často ho používajú. Tieto výsledky nám v žiadnom prípade nedávajú odpoveď na úroveň počítačovej gramotnosti respondentov. Niekedy sa v médiách mylne interpretujú údaje o frekvencii používania osobných počítačov takým spôsobom, že sa automaticky spájajú s úrovňou počítačovej gramotnosti. To platí len do určitej miery, aj keď je zrejmé, že práca s počítačom je podmienená určitou mierou počítačovej gramotnosti používateľa.

Počítačová gramotnosť

Obsahová náplň tohto pojmu zaznamenala za niekoľko málo rokov výrazný významový posun. V minulosti stačilo zvládnuť niekoľko najzákladnejších softvérových zručností a dotyčná osoba sa tešila veľkej

úcte počítačovo nevzdelaného okolia. Aj pokiaľ ide o hardvérovú stránku výpočtovej techniky, v minulosti bolo nemysliteľné, aby laik otvoril „debnu“ drahého počítača a manipuloval s komponentmi. V súčasnosti sú schopné vymeniť chybný komponent v nefunkčnom počítači aj deti. Dokonca si vedia zložiť aj nový počítač, pretože súčiastky naň sú bežne dostupné. Druhou stranou mince je fakt, že ide o elektrické zariadenie, s ktorým by mali manipulovať len odborne spôsobilé osoby.

V odbornej literatúre sa úroveň počítačovej gramotnosti definuje hlavne z hľadiska softvérového zvládnutia výpočtovej techniky. Čiže neznamená to len schopnosť písať texty, ako sa to občas chápe, ale aj ovládať základné operácie na počítači. V súčasnosti to patrí k základným prvkom vzdelávania každého človeka, ktorý by mal získať vedomosti o možnostiach využitia výpočtovej techniky a jej obmedzeniach. Vzdelávanie by malo smerovať k získaniu základných návykov a zručností potrebných na obsluhu počítača a schopnosti riešiť rôzne úlohy pomocou počítača.

V porovnaní s vyspelými krajinami Európskej únie je vo využívaní informačných technológií Slovensko stále pod priemerom. Kde možno hľadať príčiny? Čiastočne sa to dá zdôvodniť akýmsi prirodzeným vývojom, keď nové technológie sú zo začiatku dostupné len užšiemu okruhu používateľov, a to najmä z hľadiska ceny. Cenové kritérium bolo na Slovensku rozhodujúce, pretože cena nových osobných počítačov sa v deväťdesiatych rokoch rovnala niekoľkonásobkom priemernej mesačnej mzdy. Začiatkom deväťdesiatych rokov nebola výpočtová technika rozšírená ani v podnikateľskej sfére. Osobné počítače boli zvyčajne umiestnené len vo vedení firiem. Vzdelávací systém disponoval výpočtovou technikou ako-tak na vysokých školách, stredné a základné školy boli väčšinou závislé od rôznych sponzorov a donorov. O pripojení na internet ani nehovoriac. Inštitucionálny rámec vzdelávania informatiky bol len v štádiu vytvárania. Dá sa povedať, že na počítačovej gramotnosti v deväťdesiatych rokoch nemal vzdelávací systém veľkú zásluhu. Aj keď niektoré základné a stredné školy disponovali technickým vybavením, úroveň niektorých pedagógov vyučujúcich informatiku nedosahovala úroveň niektorých žiakov. V týchto rokoch bolo získavanie počítačovej gramotnosti založené hlavne na samoštúdiu alebo absolvovaní kurzov vo vlastnej réžii, prípadne na ochote prvých počítačových znalcov podeliť sa so svojimi poznatkami so zvedavým okolím.

Situácia sa začala podstatnejšie meniť na prelome tisícročí, keď sa prijali rôzne programy na informatizáciu spoločnosti predovšetkým v školstve (Počítače pre školy, Infovek, eSlovakia). V deväťdesiatych rokoch bolo školstvo a veda vo všeobecnosti na okraji záujmu decíznej sféry, čo malo za následok prehlbovanie zaostávania aj v informatizácii. V roku 1999 vznikol projekt Infovek, ktorý si dal za cieľ integrovať informačné a komunikačné technológie do vzdelávania, čo v praxi znamenalo pripojiť všetky školy na Slovensku na internet. Projekt Infovek je zároveň aj sympatickým príkladom budovania občianskej spoločnosti na Slovensku, pretože išlo o občianske združenie, ktoré dokázalo presvedčiť ministerstvo školstva o správnosti realizácie tohto projektu. V súčasnosti sú už všetky základné a stredné školy na Slovensku vďaka tomuto projektu pripojené na internet. Mimo vyučovania sú tieto počítače prístupné verejnosti a vďaka projektu Digitálne štúrovstvo boli 826 školám poskytnuté finančné prostriedky na zvyšovanie informačnej gramotnosti občanov v lokálnej komunite. O tom, že informatizácia spoločnosti sa stala aj vážnou politickou témou, svedčí fakt, že v roku 2001 vláda SR schválila základný dokument v oblasti informatizácie spoločnosti – Politika informatizácie spoločnosti v Slovenskej republike a v roku 2004 bol vymenovaný splnomocnenec vlády SR pre informatizáciu spoločnosti.

Miera používania internetu môže slúžiť aj ako určitý druh syntetického indikátora rozvoja informatizácie spoločnosti, a to z toho dôvodu, že rozšírené využívanie internetu predpokladá splnenie určitých podmienok – vybudovanie adekvátnej telekomunikačnej infraštruktúry, dostupnosť internetu z hľadiska ceny, pluralita poskytovateľov internetu a samozrejme, rozšírené používanie osobných počítačov vo všeobecnosti.

Digitálne rozdelenie

Špecifickým javom, ktorý sprevádza rozvoj informačných a komunikačných technológií (IKT), je rozdielny prístup rôznych vrstiev obyvateľstva k moderným informačným a komunikačným technológiám a zároveň aj úroveň pripravenosti týchto vrstiev viesť tieto moderné IKT používať a pracovať s nimi, čo sa v odborných článkoch označuje termínom digitálna gramotnosť. Ďalším novým fenoménom, ktorý je spojený s procesmi informatizácie spoločnosti, je nový typ štiepenia spoločnosti podľa prístupu k IKT. Nový druh spoločenského štiepenia sa v odborných publikáciách nazýva ako digitálne rozdelenie („digital divide“ alebo „digital gap“). Ide o rozdelenie na tých, ktorí majú prístup

k moderným IKT a efektívne ich využívajú, a na tých, ktorí tento prístup nemajú. Informačné a komunikačné technológie naštartovali proces prehlbovania sociálnych a ekonomických rozdielov. „Odkedy schopnosť využívať informačné a komunikačné technológie vedie k vyššie plateným zamestnaniam a príležitostiam, IKT aktivuje a prehľbuje existujúce nerovnosti. Prejavujú sa v narastajúcich rozdieloch v sociálno-ekonomickej úrovni štátov, regiónov, sociálnych skupín a jednotlivcov. Narastá izolácia ‚nepripojených‘ voči okolitému svetu.“ (Plintovičová, 2002) Elementárnym meradlom digitálneho rozdelenia sa stalo používanie osobného počítača a internetu.

Používanie osobných počítačov

V čase konania výskumu používala osobný počítač denne alebo takmer denne viac ako štvrtina respondentov (27,6%) a aspoň raz za týždeň 8,9% respondentov. Čiže dá sa povedať, že viac ako tretina respondentov (36,5%) používala osobný počítač pravidelne.

Približne každý desiaty respondent používal osobný počítač menej často, a to dva- až trikrát do mesiaca 2,6% respondentov a iba občas, zriedkavejšie 6,8% respondentov.

Takmer každý desiaty respondent (9,0%) osobný počítač nepoužíval, hoci mal možnosť ho používať a osobný počítač nepoužívala a ani nemala možnosť používať takmer polovica (45,0%) respondentov.

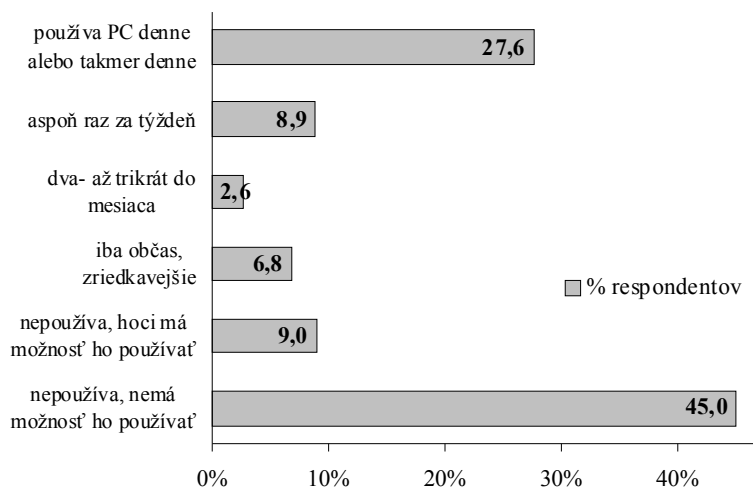
Štatisticky signifikantne vyšší podiel respondentov, ktorí používajú osobný počítač denne alebo takmer denne, je medzi mužmi, respondentmi mladej až strednej generácie vo veku od 18 do 49 rokov, respondentmi s vysokoškolským a stredoškolským vzdelaním s maturitou, respondentmi slovenskej národnosti, respondentmi bývajúcimi v mestách s viac ako 20 000 obyvateľmi, respondentmi bývajúcimi v Bratislavskom kraji, bývajúcimi v okresoch s urbanizovaným charakterom¹,

¹ Z hľadiska regionálnych rozdielov v SR je zaujímavou charakteristikou okresov miera ich vidieckosti. Podľa členenia EÚ (Eurostat) a OECD je vidiecky priestor na lokálnej úrovni NUTS V vymedzený ako obce s hustotou nižšou ako 100 obyvateľov na km². Stupeň vidieckosti na úrovni regiónov NUTS IV, t. j. okresov, je definovaný podielom obyvateľstva žijúceho vo vidieckych obciach. Okresy s podielom obyvateľstva žijúceho vo vidieckych obciach vyšším ako 50% sú považované za okresy s výrazne vidieckym charakterom. Označujú sa ako „prevažne vidiecke“ okresy. Okresy, kde vo vidieckych obciach žije od 15% do 50% obyvateľstva, sa definujú ako okresy so skôr vidieckym charakterom („prechodné“). Okresy s menej

respondentmi s čistým osobným mesačným príjmom vyšším ako 10 000 Sk a respondentmi bez vlastného príjmu.

Vyšší podiel respondentov, ktorí osobný počítač nepoužívajú a ani nemajú možnosť ho používať, je medzi ženami, staršími respondentmi vo veku 60 a viac rokov, respondentmi so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity, respondentmi maďarskej a inej národnosti, respondentmi bývajúcimi v obciach do 5 000 obyvateľov, respondentmi bývajúcimi v okresoch s vidieckym charakterom a respondentmi s čistým osobným mesačným príjmom do 8 000 Sk.

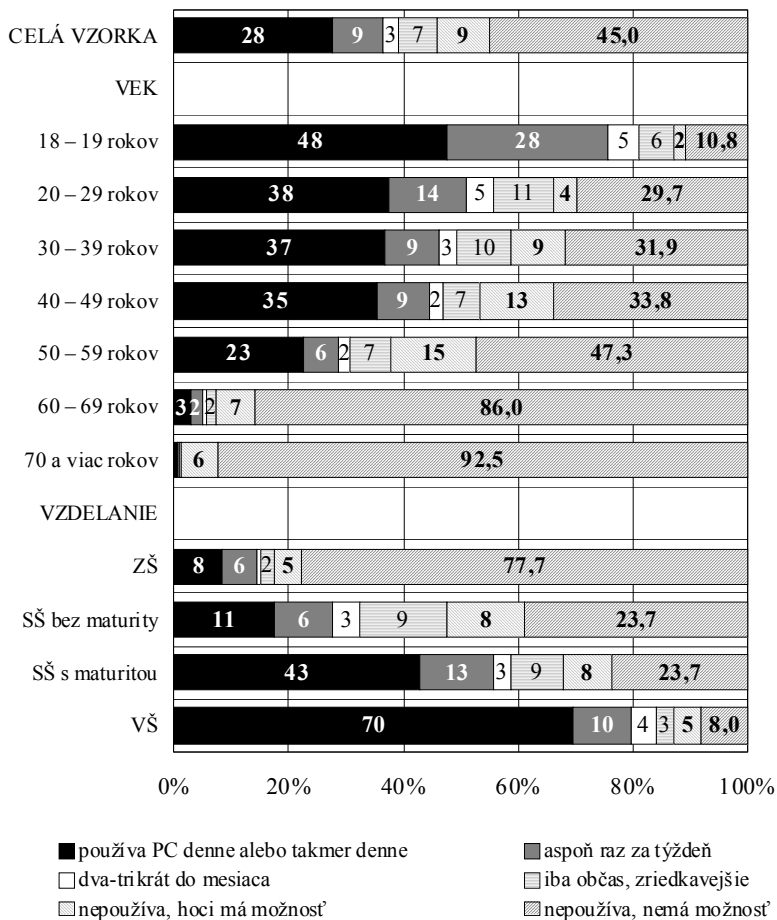
Graf č. 1 Používanie osobných počítačov

Zdroj: Sociologický ústav SAV október - november 2004.

ako 15% obyvateľstva žijúceho vo vidieckych obciach sa nazývajú „prevažne urbanizované“.

Graf č. 2 Používanie osobných počítačov podľa veku a vzdelania respondentov

Zdroj: Sociologický ústav SAV október – november 2004.

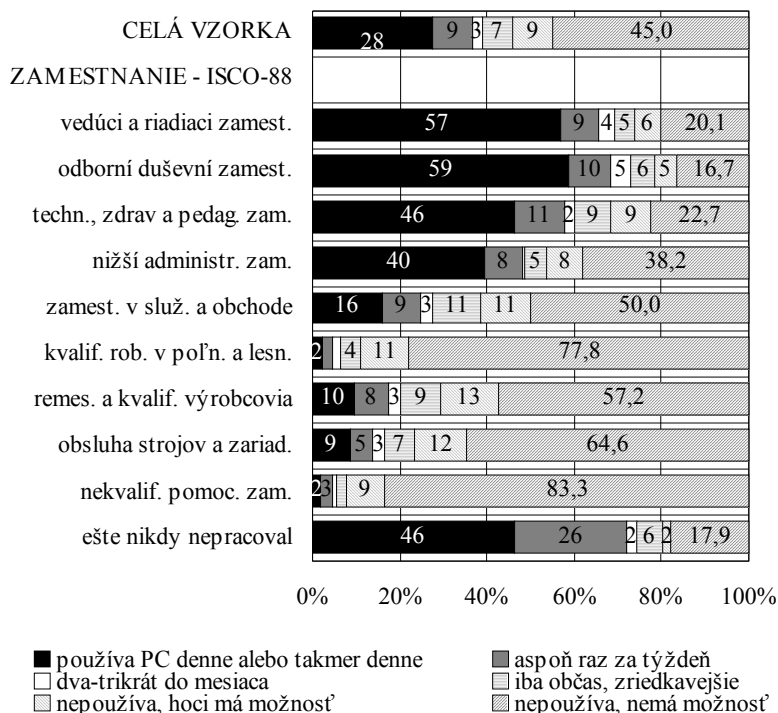
Používanie osobných počítačov podľa klasifikácie zamestnaní ISCO-88

Keď sa pozrieme do obdobia „praveku“ výpočtovej techniky, zistíme, že v období veľkých počítačov, ktoré na svoju prevádzku potrebovali miestnosť veľkosti školskej triedy, boli počítače prístupné len

špecialistom s príslušným elektrotechnickým vzdelaním. Išlo vlastne o odborný obslužný a servisný personál výpočtových stredísk, ktorý tvorili prevažne pracovníci s vysokoškolským vzdelaním technického smeru a stredným odborným vzdelaním s maturitou. Prípadne sa tam ešte vyskytli dierovači štítkov, ktorí mohli byť bez akejkoľvek kvalifikácie, pretože stačilo len zaškolenie.

Miniaturizácia elektroniky a následná výroba osobných počítačov a prenosných notebookov spôsobili postupné zavádzanie výpočtovej techniky do všetkých oblastí života spoločnosti. To znamenalo zásadný posun z hľadiska obsluhy – od odbornej k používateľskej. Čiže používateľ výpočtovej techniky už nemusel mať špeciálne vzdelanie na jej obsluhu. Stačilo zaškolenie formou kurzov na zvládnutie operačného

Graf č. 3 Používanie osobných počítačov podľa klasifikácie zamestnaní ISCO-88

Zdroj: Sociologický ústav SAV október - november 2004.

systému a ďalších programov. Z hľadiska používania výpočtová technika stratila exkluzívne postavenie a rozšírila sa do všetkých vrstiev spoločnosti, ale nie v rovnakej miere. Túto skutočnosť potvrdzujú aj výsledky výskumu.

Z hľadiska medzinárodnej klasifikácie zamestnaní ISCO-88 sú vysoko nadpriemernými používateľmi výpočtovej techniky respondenti pracujúci vo vedúcich a riadiacich funkciách, odborní duševní zamestnanci, technickí, zdravotnícki a pedagogickí zamestnanci a nižší administratívni zamestnanci. Osobné počítače používajú nadpriemerne často aj respondenti, ktorí ešte nikdy nepracovali, z ktorých prevažnú časť tvoria študenti.

Naopak, podpriemerný podiel pravidelných používateľov osobných počítačov nájdeme medzi zamestnancami v službách a obchode, remeselníkmi a kvalifikovanými výrobcami, pracovníkmi obsluhy strojov a zariadení. Veľmi nízky podiel pravidelných používateľov osobných počítačov tvoria nekvalifikovaní pomocní zamestnanci a kvalifikovaní robotníci v poľnohospodárstve a lesníctve. Tieto zistenia korelujú s úrovňou dosiahnutého vzdelania (graf č. 3).

Používanie osobných počítačov z hľadiska sebazaradenia do tried

Zistené štatisticky významné rozdiely v používaní osobných počítačov z hľadiska vzdelania a zamestnania podľa klasifikácie ISCO-88 korešpondujú aj so sebazaradením respondentov do spoločenských tried. Respondentom bola položená otázka: „Ludia niekedy zvyknú hovoriť o rozdieloch v spoločenskom postavení alebo o sociálnom rozvrstvení. Do ktorej z uvedených spoločenských tried by ste sa zaradili Vy sami?“ Ako ukazuje tabuľka č. 1, celkovo sa z respondentov používajúcich osobný počítač denne alebo takmer denne takmer tri štvrtiny (74,4%) zaradili od strednej triedy vyššie. Najviac, a to viac ako polovica (54,7%) sa ich zaraďuje do strednej triedy. Podobne aj z respondentov používajúcich počítač aspoň raz za týždeň sa takmer polovica (48,4%) zaradila do strednej triedy.

Nadpriemerne vyšší podiel respondentov, ktorí používajú osobný počítač iba občas, zriedkavejšie, a tých, ktorí ho nepoužívajú vôbec, hoci majú možnosť, sa zaradil do vyššej robotníckej / nižšej strednej triedy. Z respondentov, ktorí nepoužívajú počítač a ani ho nemajú možnosť používať, sa celkovo tri pätiny (59,2%) zaradili do robotníckej triedy (39,1%) a do nižšej triedy (20,1%).

Tabuľka č. 1 **Používanie osobných počítačov podľa sebazaradenia do spoločenských tried (v %)**

		V poslednom čase nás stále viac ovplyvňuje výpočtová technika. Ako je to vo Vašom prípade: používate osobný počítač (PC), napr. v práci, pri štúdiu, na zábavu alebo inak? Ak áno, povedzte, ako často PC používate?						Spolu
		Používam PC denne alebo takmer denne	Aspoň raz za týždeň	Dva-trikrát do mesiaca	Iba občas, zriedkavejšie	Nepouž., hoci mám možnosť ho používať	Nepouž., nemám možnosť ho používať	
Ľudia niekedy zvyknú hovoriť o rozdieloch v spoločenskom postavení alebo o sociálnom rozvrstvení. Do ktorej z uvedených spoločenských tried by ste sa zaradili Vy sami?	vyššia trieda	2,4	0,8		0,4	0,8	0,1	0,9
	vyššia stredná trieda	17,3	7,9	7,6	5,5	4,5	1,5	7,1
	stredná trieda	54,7	48,4	40,0	31,3	34,5	19,0	34,3
	vyššia robotnícka/nížšia stredná trieda	10,8	15,9	22,9	25,4	22,3	13,1	14,6
	robotnícka trieda	7,2	16,1	18,1	20,6	27,6	39,1	25,4
	nížšia trieda	2,5	4,0	3,8	8,5	4,7	20,1	11,2
	žiadna z uvedených	2,0	2,3	3,8	2,6	1,9	2,6	2,4
	Neviem	3,2	4,5	3,8	5,9	3,6	4,6	4,2
Spolu		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

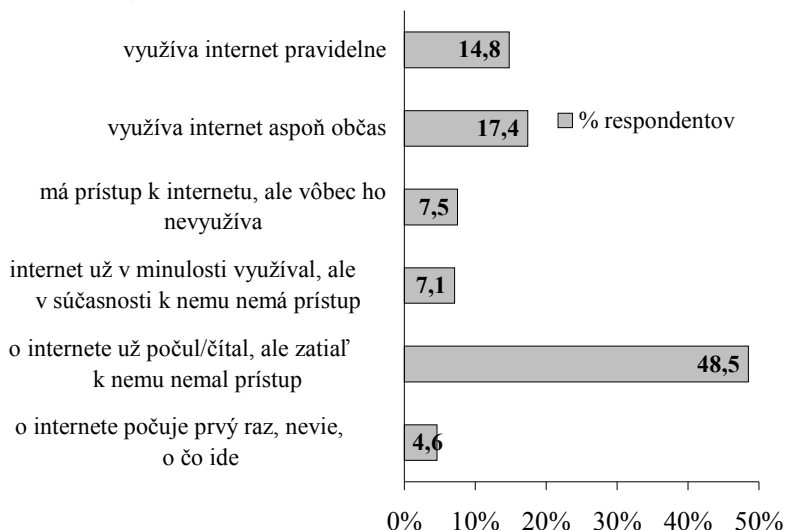
Pozn.: Štatisticky významné rozdiely boli zisťované znamienkovým testom štatistickej významnosti rozdielov premenných.

Využívanie internetu

Takmer jedna tretina respondentov (32,2%) využíva internet, pričom pravidelne využíva internet 14,8% respondentov a aspoň občas ho využíva 17,4% respondentov.

Naopak, približne dve tretiny respondentov (67,8%) internet nevyužívajú, pričom 7,5% respondentov má prístup k internetu, ale ho vôbec nevyužíva, 7,1% respondentov už v minulosti internet využívalo, ale v súčasnosti k nemu nemá prístup, takmer polovica respondentov (48,5%) o internete už počula alebo čítala, ale zatiaľ k nemu nemala prístup a 4,6% respondentov o internete počuje prvý raz, nevie, o čo ide.

Graf č. 4 Využívanie internetu

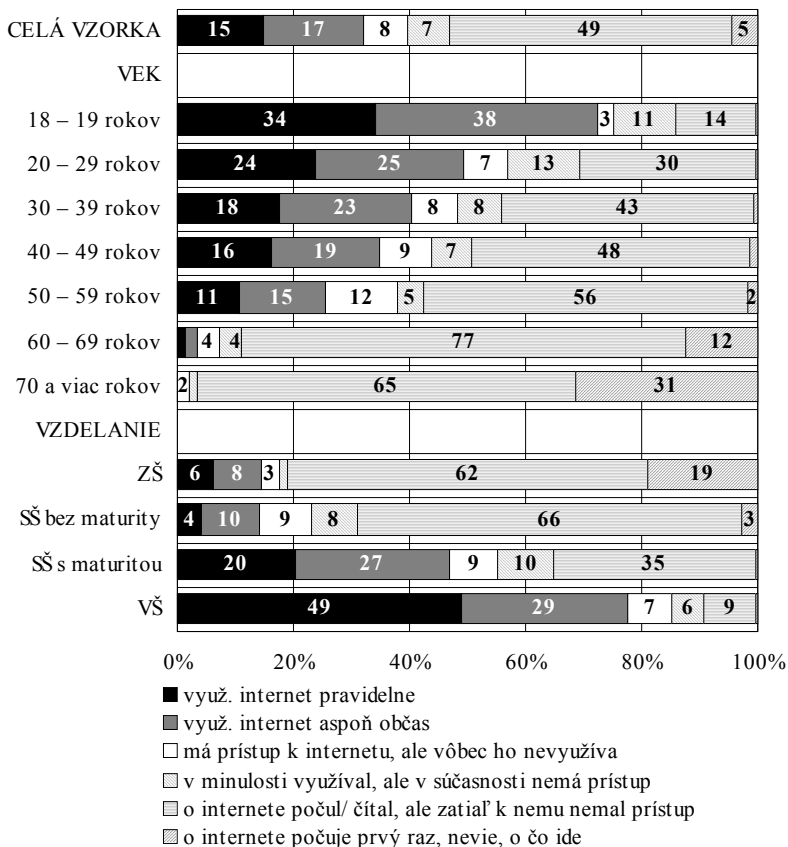

Zdroj: Sociologický ústav SAV október - november 2004.

Vyšší podiel respondentov, ktorí internet využívajú pravidelne, je hlavne medzi mužmi, respondentmi mladších vekových kategórií od 18 o 39 rokov, respondentmi s vysokoškolským a stredoškolským vzdelaním s maturitou, respondentmi bývajúcimi v mestách s viac ako 20 00 obyvateľmi, respondentmi bývajúcimi v Bratislavskom kraji,

bývajúcimi v okresoch s urbanizovaným charakterom, respondentmi s čistým osobným mesačným príjmom vyšším ako 12 000 Sk a respondentmi bez vlastného príjmu.

Graf č. 5 Využívanie internetu podľa veku a vzdelania respondentov

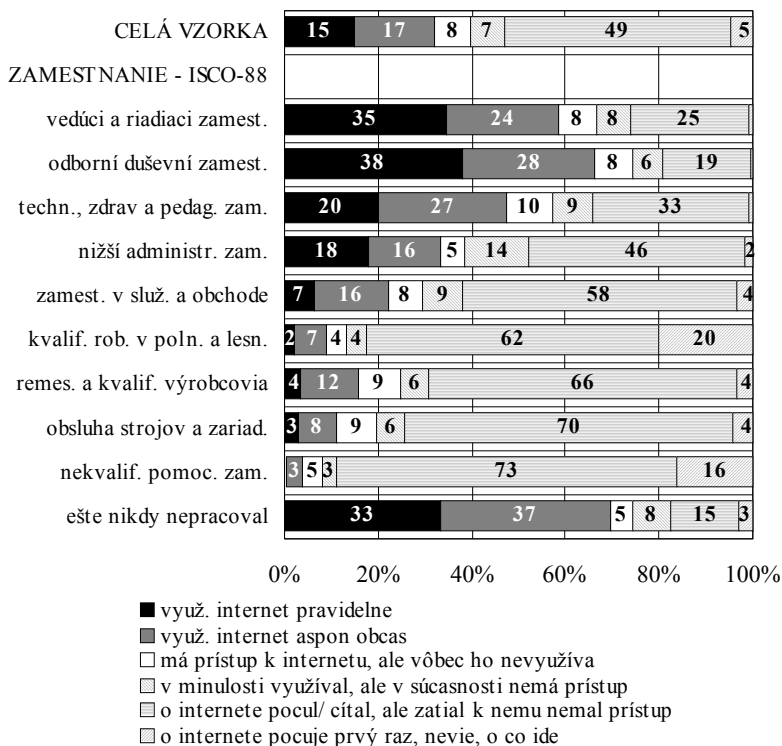

Vyšší podiel respondentov, ktorí o internete už počuli alebo čítali, ale zatiaľ k nemu nemali prístup, je hlavne medzi ženami, respondentmi vo veku 50 a viac rokov, respondentmi so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity, respondentmi maďarskej národnosti, respondentmi bývajúcimi v obciach do 5 000 obyvateľov, respondentmi bývajúcimi v okresoch s vidieckym charakterom a respondentmi s čistým osobným mesačným príjmom do 8 000 Sk.

Využívanie internetu podľa klasifikácie zamestnaní ISCO-88

Podľa klasifikácie zamestnaní ISCO-88 je štatisticky významne vyšší podiel respondentov, ktorí internet využívajú pravidelne, medzi vedúcimi a riadiacimi zamestnancami, odbornými duševnými zamestnancami, ďalej medzi technickými, zdravotníckymi a pedagogickými zamestnancami a nižšími administratívnymi zamestnancami. Vysoký podiel pravidelných používateľov internetu je medzi respondentmi, ktorí ešte nikdy nepracovali. Podstatnú časť týchto respondentov tvoria

Graf č. 6 Využívanie internetu podľa klasifikácie zamestnaní ISCO-88

Zdroj: Sociologický ústav SAV október - november 2004.

študenti. Naopak, veľmi nízky podiel pravidelných používateľov internetu je u respondentov s nižšou kvalifikáciou a bez kvalifikácie.

Využívanie internetu podľa sebazaradenia do spoločenských tried

Podobne ako v prípade používania osobných počítačov aj zistené štatisticky významné rozdiely vo využívaní internetu z hľadiska vzdelania a zamestnania korešpondujú so sebazaradením respondentov do spoločenských tried. Ako ilustruje tabuľka č. 2, väčšina z respondentov, ktorí využívajú internet pravidelne alebo aspoň občas, sa zaradila do strednej triedy a vyšších tried. Na druhej strane z respondentov, ktorí už o internete počuli/ čítali, ale zatiaľ k nemu nemali prístup, sa viac ako polovica zaradila do robotníckej triedy a nižšej triedy.

Vývoj používania osobných počítačov a internetu v rokoch 1997 – 2005

Na základe údajov uvedených v tabuľkách č. 1 a 2 môžeme konštatovať, že nárast v používaní výpočtovej techniky bol v druhej polovici deväťdesiatych rokov nevýrazný, až stagnačný. Výrazný posun nastal až od roku 2003.

Z údajov vyplýva, že od roku 1997 neustále rastie podiel pravidelných používateľov osobných počítačov a v júli 2005 dosiahol v porovnaní s rokom 1997 dvojnásobnú hodnotu. Od roku 2002 mierne stúpa aj podiel tých respondentov, ktorí počítač používajú aspoň raz za týždeň. Podiel respondentov, ktorí majú možnosť používať počítač, ale ho nepoužívajú, zostáva približne rovnaký. Od roku 1997 rapídne klesol podiel tých respondentov, ktorí k počítaču nemajú prístup, teda ho nepoužívajú, resp. ani nemajú možnosť ho používať. Hlavne od roku 2002 nastal výrazný pokles týchto respondentov.

Súvisí to s viacerými okolnosťami, ktoré mali priaznivý vplyv na používanie osobných počítačov. Jednou z nich je priaznivý menový vývoj, kedy výrazne klesol kurz amerického dolára voči slovenskej korune, čo malo za následok podstatné znížovanie cien výpočtovej techniky, ktorá sa takto stala dostupnejšou aj pre ľudí s nižšími príjmami. Na začiatku tretieho milénia sa výraznejšie rozvinul trh a rozšírili sa možnosti nákupu aj výpočtovej techniky na splátky. Podstatne dostupnejšou sa stala aj použitá výpočtová technika z druhej ruky (second hand). (Tabuľka č. 3)

Tabuľka č. 2 **Využívanie internetu podľa sebazaradenia do spoločenských tried**

		V uplynulých rokoch sa rozšíril nový spôsob komunikácie a vyhľadávania informácií prostredníctvom počítačov – internet. Počuli ste už o internete? Máte nejaké skúsenosti s internetom?						Spolu
		využívam internet pravidelne	využívam internet aspoň občas	mám prístup k internetu, ale vôbec ho nevyužívam	internet som už v minulosti využíval/a, ale v súčasnosti k nemu nemám prístup	o internete som už počul/a alebo čítal/a, ale zatiaľ som k nemu nemal/a prístup	o internete počujem prvý raz, neviem, o čo ide	
Ľudia niekedy zvyknú hovoriť o rozdieloch v spoločenskom postavení alebo o sociálnom rozvrstvení. Do ktorej z uvedených spoločenských tried by ste sa zaradili Vy sami?	vyššia trieda	3,9	0,3	2,0	0,4	0,1	0,0	0,9
	vyššia stredná trieda	23,1	11,3	6,3	4,9	1,8	0,5	7,1
	stredná trieda	53,7	52,4	41,0	38,4	22,4	10,9	34,3
	vyššia robotnícka/ nižšia stredná trieda	8,3	15,9	16,3	17,6	16,0	7,7	14,6
	robotnícka trieda	3,7	9,7	22,3	20,1	38,1	33,3	25,4
	nižšia trieda	1,5	3,2	8,7	9,5	15,4	34,4	11,2
	žiadna z uvedených	1,9	2,7	1,0	3,9	2,1	6,0	2,4
	neviem	3,7	4,6	2,3	5,3	4,0	7,1	4,2
Spolu		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0

Pozn.: Štatisticky významné rozdiely boli zisťované znamienkovým testom štatistickej významnosti rozdielov premenných.

Tabuľka č. 3 **Používanie osobných počítačov v rokoch 1997 – 2005**

	Jún 1997	Apríl 1998	September 1998	November 1999	Máj 2000	Január 2001	Jún 2001	December 2001	December 2002	December 2003	Okt. – nov. 2004	Júl 2005
Denne, takmer denne	15,5	19,0	20,6	18,1	18,3	19,5	18,3	20,8	20,4	24,3	27,6	31,6
Aspoň raz za týždeň	7,1	6,0	5,6	5,1	5,7	6,2	7,2	6,6	6,8	8,5	8,9	10,6
Raz za dva týždne, menej často	9,4	7,0	7,7	7,9	8,0	7,9	7,6	6,1	8,0	8,7	9,4	14,8
Má možnosť, ale nepoužíva	6,5	5,0	7,3	4,4	6,6	6,7	6,7	6,4	7,0	7,9	9,0	6,4
Nepoužíva ani nemá možnosť	61,5	63,0	58,7	64,6	61,5	59,8	60,2	58,0	57,8	50,7	45,0	36,6

Zdroj: FOCUS 1997 – 2003; IVO júl 2005; SÚ SAV október – november 2004.

Tabuľka č. 4 **Používanie internetu v rokoch 1997 – 2005**

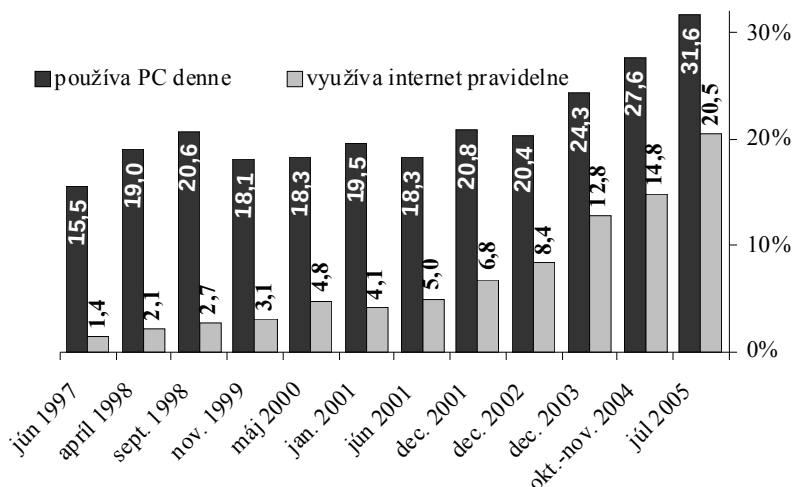
	Jún 1997	Apríl 1998	September 1998	November 1999	Máj 2000	Január 2001	Jún 2001	December 2001	December 2002	December 2003	Okt. – nov. 2004	Júl 2005
Využíva internet pravidelne	1,4	2,1	2,7	3,1	4,8	4,1	5,0	6,8	8,4	12,8	14,8	20,5
Využíva internet aspoň občas	4,1	5,7	6,0	6,3	9,4	10,4	9,8	10,0	14,5	16,5	17,4	22,6
Má prístup k internetu, ale vôbec ho nevyužíva	3,9	3,7	4,4	4,4	5,3	5,2	3,3	4,7	5,1	5,4	7,5	4,8
Počul/ čítal/ využíval, ale v súčasnosti nemá k nemu prístup	60,6	63,6	67,9	70,3	68,4	68,6	70,8	68,5	64,6	59,8	55,6	48,4
Nevie, o čo ide – o internete počuje prvý raz	29,8	24,9	19,0	15,4	12,0	11,6	11,1	10,1	7,4	5,4	4,6	3,7

Zdroj: FOCUS 1997 – 2003; IVO júl 2005; SÚ SAV október – november 2004.

Analogický vývoj prebiehal aj v používaní internetu. V rokoch 1997 – 2002 sa zaznamenal veľmi mierny kontinuálny nárast pravidelných používateľov internetu. Z údajov v tabuľkách je zrejmé, že v týchto rokoch podiel pravidelných používateľov internetu tvoril v porovnaní s pravidelnými používateľmi počítačov len malý zlomok. Zásadnejší zlom vo vývoji nastal po roku 2002, keď začal výraznejšie stúpať nielen podiel pravidelných používateľov internetu, ale aj občasných. (Tabuľka č. 4)

Z hlavných záverov výskumu Digitálna gramotnosť na Slovensku (Veľšic 2005) vyplýva, že možnosť dostať sa k osobnému počítaču alebo internetu ľudia nevnímajú ako dostupnosť danou ponukou produktov a služieb trhu, ale skôr optikou finančnej dostupnosti a vlastného ekonomického statusu. Podľa M. Veľšica dostupnosť IKT v domácnostiach SR ovplyvňuje hlavne finančná situácia obyvateľov, pretože až 48,7% opýtaných totiž považuje za hlavnú príčinu absencie IKT v domácnosti ich vysokú cenu.

Graf č. 7 Vývoj podielu pravidelných používateľov osobných počítačov a internetu v rokoch 1997 – 2005 v SR

© Zdroj: FOCUS 1997 – 2003; IVO júl 2005; SÚ SAV október – november 2004.

Záver

Aj keď výsledky zistení už nie sú úplne aktuálne, dlhodobé trendy z hľadiska nerovností v používaní výpočtovej techniky a internetu zostávajú zachované, čo potvrdil výskum Spoločnosť 2004, ako aj výskum Digitálna gramotnosť na Slovensku. Pravidelnými používateľmi osobných počítačov a internetu sú ľudia s vyšším vzdelaním, z mladších vekových kategórií, z mestského prostredia a ekonomicky aktívni. Aj z hľadiska sebazaradenia do spoločenských tried používajú internet a počítače respondenti, ktorí sa zaradili do strednej triedy a vyššie. Naopak, na druhej strane sú ľudia s nižším vzdelaním, z vyšších vekových kategórií, z vidieckeho prostredia a ekonomicky neaktívni. Títo respondenti sa zaradili do robotníckej triedy a nižšej triedy. Výsledky výskumov potvrdzujú, že digitálne rozdelenie je realita. Je zrejmé, že sa nedá dosiahnuť úplná informačná gramotnosť všetkých vrstiev obyvateľstva, ale bude dôležité usilovať sa ju čo najviac zvyšovať.

Aj keď sú kvantitatívne ukazovatele počtu internetových prípojok a osobných počítačov dôležité, bolo by to dosť povrchné kritérium smerovania k informačnej spoločnosti. Bude potrebné realizovať ďalšie výskumy a analýzy využívania informačných technológií z hľadiska účelu, obsahovej a hodnotovej náplne, ako aj niektorých negatívnych dôsledkov.

LITERATÚRA

- BELLA, T. – ANDACKÝ, J., 2004: Internet, telekomunikácie a nové technológie. In Kollár, M. – Mesežnikov, G. (eds.) *Slovensko 2004*. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- BENKA, M., 2004: Internetizácia domácností napreduje pomaly. In *Trend*, č. 35, 2004.
- PLINTOVIČOVÁ, D., 2002: *Digital Divide – fenomén rozvoja informačných a komunikačných technológií*. In <http://www.manager.sk/clanok.asp?id=1660>.
- VELŠIC, M., 2002: *Civilizačná gramotnosť – problém budúcnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, http://www.ivo.sk/ftp_folder/produkt_4109.pdf.
- VELŠIC, M., 2005: *Digitálna gramotnosť na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky. www.ivo.sk
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov v roku 2001 za SR a okresy. Obecné tabuľky. Bratislava: Štatistický úrad SR, január 2004.
- www.informatizacia.sk

**Triedy a stratifikácia
v sociálnej zmene Slovenska**

Jazyková úprava: PhDr. Danka Viceníková
Grafická a technická úprava: Jarmila Štrbavá

Prvé vydanie
Vydal Sociologický ústav SAV v roku 2008
Zo sadzby Sociologického ústavu SAV vytlačila
Interlingua, s.r.o., Hrachova 36, Bratislava

ISBN 80-85544-45-8
EAN 9788085544459

